

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет філології

Кафедра української мови

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему «Особливості українського епістолярного етикету другої половини ХІХ
ст. (на матеріалі листування Івана Франка та Михайла Драгоманова)

Виконав: студент ІІ курсу,
групи Узмф-21
спеціальності 035 Філологія.
035.01 Українська мова та література
Багрій М. З.

Керівник – кандидат філологічних наук,
доцент Думчак І. М.

Рецензент – кандидат філологічних наук,
доцент Залевська О. М.

Івано-Франківськ – 2023 р.

АНОТАЦІЯ

Багрій М. З. Особливості українського епістолярного етикету другої половини XIX ст. (на матеріалі листування Івана Франка та Михайла Драгоманова).

У магістерській роботі окреслено поняття «етикету», досліджено феномен епістолярію в лінгвістиці тексту та теорії комунікації, схарактеризовано епістолярій Івана Франка та Михайла Драгоманова як важливе джерело для дослідження їхньої ролі в загальноукраїнському культурному процесі, здійснено аналіз етикетних мовних конструкцій, зокрема звертання, привітання, прохання, пропозиція, порада, подяка, вибачення, згода, підтвердження, заперечення, побажання, комплімент, свівчуття, підтримка, прощання в листах І. Франка та М. Драгоманова другої половини XIX ст., розкрито мовні та структурні особливості листів І. Франка та М. Драгоманова.

Ключові слова: *лист, комунікація, листування, звертання, формули ввічливості, епістолярний текст, мовно-етикетні формули.*

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕПІСТОЛЯРІЮ ТА ЕТИКЕТУ	8
1.1. Становлення етикету як важливої складової культури мовлення.....	8
1.2. Загальне поняття про епістолярій, його історичний розвиток.....	18
1.3. Лінгвостилістичні засади епістолярного тексту	29
1.4. Звертання як мовна особливість етикету	36
Висновки до розділу 1.....	42
РОЗДІЛ 2. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕПІСТОЛЯРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В ЛИСТАХ І. ФРАНКА ТА М. ДРАГО- МАНОВА	44
2.1. Мовні та структурні особливості епістолярію.....	44
2.2. Класифікація мовно-етикетних формул у листуванні.....	54
2.3. Звертання, способи його вираження.....	66
Висновки до розділу 2.....	69
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75

ВСТУП

Мова – найдорогоцінніше надбання кожного народу. Нею ми висловлюємо свої думки, почуття, спілкуємося з іншими людьми. У ній відображається усе багатство традицій та мудрості нації.

У процесі використання мови потрібно дотримуватися певних стандартизованих норм соціальної поведінки, що пов'язані із встановленими у кожному суспільстві правил, які забезпечують довірливі та приязні стосунки між комунікантами. З огляду на це, стає очевидним, що етикет є невід'ємною частиною будь-якої мови.

Етикет реалізується у виборі певних стійких мовних формул, за допомогою яких організується комфортна та невимушена комунікація, що відбираються мовцем відповідно до комунікативного статусу, а також ситуацією спілкування. Потрібно зазначити, що у мовленнєвій поведінці української мовної культури надзвичайно важливим є етикет, адже в усталених формулах сформувалася багатий народний досвід. Етикет українців постає з живої мовної практики українського народу. Вживання його мовних засобів відображає морально-етичні цінності українського народу – привітність, доброзичливість, лагідність, відсутність ворожості, агресивності.

Національні риси мовленнєвої поведінки українців привертали увагу багатьох дослідників, зокрема М. Стахів, Т. Панько, М. Білоус, А. Демченко, О. Сербенська, Ф. Бацевич, О. Плющ, Я. Радевич-Винницький, В. Кононенко, І. Цимбалюк та ін.

Чималу роль у виробленні етикету став епістолярний доробок українських письменників-класиків, громадських діячів, вчених, котрі цінували мовний етикет рідного народу, про що свідчить їхнє листування. У ньому відображено різноманітні варіанти етикетних формул, стилістично диференційовані вирази, які є окрасою нашої мови і значною мірою визначають сутність духовності українського народу.

У листах українська мова стає не лише засобом спілкування, а й важливим складником українства, явищем суспільно-історичним, адже у них значну увагу приділено доленосним питанням розвитку нашої культури.

На цю обставину вказує і Т. Радзієвська, зазначаючи, що звернення до епістолярної спадщини є не випадковим, оскільки це є важливою складовою сучасної культури в мовному й культурно-історичному аспекті. Вона звертає увагу також і на те, що лист має множинність сфер застосування, зокрема в діловій, науковій, публіцистичній, побутовій, художній сферах, а це у свою чергу, має безумовну національно-культурну значущість.

Дослідження мови приватних листів цікавило багатьох сучасних науковців, зокрема: С. Богдан, Т. Гриценко, А. Загнітко, Н. Журавльова, Л. Ільницька, М. Ільницька, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, К. Ленець, М. Пилинський та ін.

Листи містять особистісний погляд автора послання на суспільне життя у різних його проявах, а також відображають мовний стиль, зокрема динаміку українського мовленнєвого етикету впродовж відповідного історичного періоду, способи організації та вживання мовного матеріалу – як загальноприйняті, так і особливі, авторські, що дозволяють відтворити цілісну картину індивідуального стилю та мовної особистості митця слова.

Актуальність теми полягає в дефіциті вітчизняних досліджень в українському мовознавстві, присвячених вивченню епістолярного етикету, зокрема й звертань у листуванні І. Франка та М. Драгоманова.

Мета роботи – встановити характерні риси листів І. Франка та М. Драгоманова й визначити способи репрезентації мовної особливості авторів у їх епістолярній спадщині.

Зазначена мета потребує вирішення таких **завдань**:

- опрацювати наукову літературу, присвячену проблемі вивчення етикету;
- окреслити поняття «етикету», визначити його лінгвістичну природу, типологію та функції;
- розкрити мовні та структурні особливості листів І. Франка та М. Драгоманова;

- дослідити феномен епістолярію в лінгвістиці тексту та теорії комунікації;
- зафіксувати формули етикету в епістолярії І. Франка та М. Драгоманова;
- визначити специфіку функціонування звертань.

Об'єктом дослідження є листування Івана Франка та Михайла Драгоманова другої половини ХІХ ст.

Предмет дослідження – етикетні мовні конструкції в епістолярії І. Франка та М. Драгоманова.

Методи дослідження: описовий метод, зіставний метод, метод контекстуального аналізу.

Теоретичне значення роботи полягає у здійсненні цілісного аналізу етикетних особливостей в листуванні І. Франка та М. Драгоманова. Отримані результати можуть бути базою для репрезентації етикетних мовних конструкцій в епістолярних текстах. Запропонований аналіз є перспективним для загальної характеристики мовних засобів в листах інших провідних діячів української наукової, громадсько-політичної, культурної інтелігенції.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріал може бути використано в закладах освіти на уроках української мови та літератури, під час проведення елективного курсу, спрямованого на вивчення епістолярію та етикету, в закладах вищої освіти для розроблення окремих тем курсів з лінгвокультурології, соціолінгвістики, стилістики й культури української мови тощо.

Наукова новизна роботи визначається тим, що епістолярій

І. Франка та М. Драгоманова вперше досліджується з погляду особливостей змісту та мовного оформлення, що й зумовило вибір теми даного дослідження. Таким чином, це допомагає розв'язати низку питань щодо індивідуальної епістолярної комунікації.

Апробація результатів роботи. Стаття на тему «Особливості українського епістолярного етикету другої половини ХІХ ст. (на матеріалі листування Івана Франка та Михайла Драгоманова)» подана до друку в «Студентський філо-

логічний вісник» №6/2023 Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Матеріалом дослідження є епістолярій І. Франка та М. Драгоманова.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел, який налічує 70 найменування. Повний обсяг дослідження 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕПІСТОЛЯРІЮ ТА ЕТИКЕТУ

1.1. Становлення етикету як важливої складової культури мовлення

Під поняттям «культура мовлення» насамперед потрібно розуміти, що це система вимог, яка охоплює різні аспекти використання мови в мовленнєвій діяльності (усній чи писемній). Вона визначає правильність, доречність, невимущеність та майстерність вживання мовно-виражальних засобів відповідно до мети й обставин спілкування. Дотримання культури мовлення забезпечує побудову успішної комунікації, яка відповідає соціальним та культурним стандартам, та сприяє ефективній передачі інформації.

Сучасна лінгвістична наука культуру мовлення визначає з позицій двох основних підходів, які відповідним чином реалізуються в мові. Умовно їх можна назвати «вужчий» та «ширший».

«Вужчий» підхід характерний для усталеного в лінгвістиці розуміння культури мовлення як вимоги дотримуватися насамперед мовних норм, а також комунікативних якостей мови, а саме:

- правильності (дотримуватися норм літературної мови);
- багатства (використовувати у мовленні різноманітні мовні засоби);
- точності (будувати речення, добираючи правильно слова);
- логічності (уникати логічних помилок);
- змістовності (текст висловлення має бути без зайвого, тільки основна думка);
- доречності (потрібно враховувати обставини спілкування);
- виразності (використовувати виразні засоби мови, щоб досягти мети спілкування) [1, с. 9-10].

«Це відображено у більшості підручників та навчальних посібників», – зазначають науковці М. Пентилюк, І. Маруневич, І. Гайдаєнко [45] й засновано на аналізі рівня володіння національною мовою. Вузькість цього підходу проявля-

ється в тому, що при такому розумінні культури мовлення в ній аналізується та оцінюється головним чином дотриманням тих чи інших норм (як правило, зі співвіднесенням із завданнями спілкування, особливостями комунікативної ситуації загалом та комунікантів – зокрема). Але водночас такі важливі засоби спілкування, як, наприклад, невербальні, також у цьому у разі не розглядаються, – тобто мова оцінюється не за своїми законами, а за правилами користування мовою, зводиться до оцінювання застосовуваними критеріями.

«Ширший» підхід передбачає, з одного боку, вивчення саме мови, отже, текстів (висловлювань), а з іншого – оцінку цих текстів з погляду культури. Тим самим ми розглядаємо культуру мовлення як частину культури спілкування та культури в цілому. Мові притаманно «виходити» за рамки усталених вимог, адже збагачуючись різноманітними словами вона отримує більше можливостей, стає гнучкою й активною.

Культура мовлення передбачає мовленнєву взаємодію людей з метою їхнього порозуміння. На це спрямовані й норми, які теж поєднують людей у користуванні однією і тією ж мовою, і мовні моделі, які служать тому, щоб люди розуміли не тільки те, що сказано, але й те, що малося на увазі, тому культура мовлення передбачає також вміння використовувати та розпізнавати як явні, так і приховані цілі їх спілкування.

Будь-яке суспільство, починаючи з найдавніших основ людської цивілізації, виробляє норми поведінки, визначає, що можна, а що ні, що вітається, а що має засуджуватись. Цілком очевидно, що ніяке спілкування (встановлення і розвитку контактів між людьми) не буде успішним без дотримання культури мовлення, а саме використання відповідних формул етикету.

Термін «етикет» увійшов до лексики за часів правління французького короля Людовіка XIV як форма ввічливості в монархів. На пишних і вишуканих прийомах у короля гостям вручали картки (етикетки) зі зводом потрібних від них кодексів поведінки в конкретних церемоніях. Етикету мали дотримуватися всі, як сам король, так і всі його підлеглі, щоб бути у його пошані. При дворах існували спеціальні особи, які відповідали за навчання королівського двору

правилам етикету, зокрема надавали поради щодо манер та комунікативної взаємодії з іншими особами. Вони грали важливу роль у забезпеченні того, щоб королі та їхні підлеглі відповідали встановленим стандартам поведінки. Від французької назви карток – «етикеток» і утворилося слово «етикет», що увійшло до мов багатьох країн [43, с. 12].

Історія українського етикету своїм корінням походить від першоджерел, які містять норми української етикетної культури, зокрема можна сюди віднести «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, де відображено ритуали поведінки при київському великокняжому дворі. Елементи світоглядної основи суспільного етикету викладено також у «Повчання» князя Володимира Мономаха, де він висловлює роздуми політичного й морального характеру, повчає своїх дітей бути розумними правителями, зокрема самим вчитися та поширювати освіту, власною поведінкою подавати приклад іншим [60, с. 35].

«Становлення національного етикету, який формувався впродовж багатьох століть, – цікавий і захопливий фрагмент в історії української мови в цілому й історії мовної свідомості наших предків та їхньої комунікативної поведінки зокрема», – наголошує дослідниця Л. Гнатюк [12, с. 5].

Етикет сьогодення, зокрема за визначенням Т. Гриценка, який у своєму навчальному посібнику «Етика ділового спілкування» визначає це поняття так: «Етикет – сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішні прояви людських стосунків» [13, с. 237]. З цього визначення, етикет можна трактувати як соціальне поняття, зокрема система дозволів та заборон, з використанням етикетних мовних засобів відповідно до ситуації (виду) спілкування, що, зі свого боку, забезпечує сприятливу комунікацію.

Розрізняють кілька етикетних ситуацій, основними з яких є: *повсякденно-побутова* (зустріч, прощання, а також спілкування на робочому місці, у транспорті та ін.); *святкова* (родинні події, обряди, свята); *оказіональна* (приймання гостей) [54, с. 5-6].

Потрібно зауважити, що виокремлюють і підсистеми етикету:

- словесний, або вербальний етикет (вітання, привітання, знайомства, запрошення, прохання, поради, побажання, співчуття, прощання);
- кінесика (міміка, жести). Своєрідні жести, зокрема привітання, прощання, згода, заперечення існують у багатьох народів світу. Міміка, зі свого боку, це показник почуттів, емоцій, настроїв до співрозмовника;
- етикетна проксемика (організація простору і часу спілкування);
- вокалізації, або паралінгвістика (тональність, інтонація, гучність);
- етикетна атрибутика (одяг, прикраси, подарунки тощо) [32, с.240].

Окрім розуміння етикету як правил, які регулюють поведінку людей відповідно до соціальних вимог, він охоплює також й відповідні норми мовленнєвої комунікації [17, с. 30]. Вони розуміються як засоби ввічливості, спрямовані на дотримання власної гідності та вираження поваги до співбесідників. Саме ввічливість вважається основою для сприятливої комунікації.

Звертаємо увагу і на те, що в епістолярії засоби вираження ввічливості посідають особливе місце. За їх допомогою встановлюється контакт зі співбесідником, виражається ставлення до адресата, створюється й підтримується певна тональність послання. Своєрідність засобів вираження ввічливості в епістолярному тексті визначається як ряд умов і обставин, що створюють необхідну атмосферу для виникнення спілкування: *доброзичливість; готовність «вислухати» і відповісти на письмове повідомлення; делікатність* [17, с. 31].

Формули етикету в тексті листа виконують роль своєрідних термінальних сигналів, які забезпечують здійснення епістолярного діалогу й оформляють його композиційну структуру. Кожен тип листа передбачає свої види етикетних конструкцій, уживання яких зумовлено ступенем стандартизованості послання. Зрозуміло, що в офіційно-діловому листі стандартизованість фраз є вищою, у приватних дружніх листах – нижчою [63, с.159-160].

Використання засобів етикету певною мірою залежить від того, коли саме пишеться лист: чи одразу у відповідь на одержане послання, чи згодом, через довший чи коротший відрізок часу. Так, коли лист пишеться під свіжим вра-

женням від прочитаного, діалог зі співрозмовником будується ніби при безпосередньому контакті, на асоціаціях, викликаних в уяві прочитаним посланням, що позначається на його етикетному оформленні.

Культурно-історичний феномен ввічливості – це поведження на основі поважного ставлення до інших членів суспільства у всіх міжособистісних стосунках. Ввічливості як культурно-історичному явищу властиві мінливість, універсальність, етнокультурна специфічність [29, с. 1-2]. У зв'язку з цим в науковий обіг було введено термін «мовленнєвий етикет». За визначенням М. Стельмаховича: «це національний кодекс словесної добропристойності». Він виступає складовою частиною культури кожної людини зокрема і суспільства в цілому.

Питанню українського мовленнєвого етикету присвятили праці також і такі вчені, як С. Богдан, Н. Бабич, М. Скаб, Н. Плющ, Я. Радевич-Винницький, О. Мацько, О. Миронюк, Ф. Бацевич та інші.

Зазначаємо, що мовленнєвий етикет у ширшому розумінні – «це мікросистема національно специфічних вербальних одиниць, прийнятих та запропонованих суспільством для встановлення контакту співрозмовників, підтримки спілкування та бажаної тональності відповідно до правил мовної поведінки [13, с. 32].

Ми знайомимося з людьми, намагаємось привернути їхню увагу, вітаємось, прощаємось, вибачаємось, дякуємо, звертаємось з проханням тощо. Щоразу вживаємо певні формули висловлювання. Зокрема, вітаючись, ми говоримо: «Доброго ранку!», «Добрий день!», «Добрий вечір!» (з усіх форм привітань вони є найуживанішими.). Вони дійшли до нас у незмінному вигляді з давніх часів, а скорочені їх форми «Добридень!», «Добривечір!», зафіксовані лексикографічними працями ХІХ ст., сьогодні можна почути значно рідше [11, с. 97]. Зовсім невідомим нашому сучасникові є вживане ще в ХІХ ст. привітання «Добридосвіток!». Б. Грінченко пояснював це тим, що українець минулого вставав на світанку, тому вітання «Добридосвіток!» у ті часи було органічним й правильним компонентом мови.

«*Слава Ісусу Христу!*» чи «*Слава Богу!*» вживається людьми (старшого віку), переважно жителями Західної України сільської місцевості. Ці, поширені в ХІХ ст. формули мовного етикету дослідник мови М. Номис відобразив у своїй збірці з приміткою «*замість здоровкання*» [30]. Традиційно на вітання «*Слава Ісусу!*» відповідали «*Навіки слава!*», «*Слава на вікі Богу!*» [3, с. 98].

«*Привіт!*» (вживається у відносинах на «ти» особами всіх вікових категорій), «*Здоров!*», «*Салют!*» (властиві молодіжному жаргону привітання). Звертаємо увагу на привітанні «*Здоров!*», яке зараз використовує переважно молоде покоління як жаргон, хоча, відомо, що українці ще з давніх часів, зокрема при зустрічах й прощаннях бажали один одному здоров'я. За спостереженнями мовознавця В. Пономаренка, «*Здоров!*» у функції вітання засвідчене ще у «Слові о полку Ігоревім» [48, с. 29]. Етикетні формули «*Здоров!*», «*Здоров був!*», «*Здорові були!*» українці широко вживали й пізніше. Б. Грінченко слушно зауважив: «*Пожеланіе быть здоровымъ является обычнымъ прив'ѣтваемъ*» [63, с. 159]. Наведемо приклади: «*Дядьку, здоров! Шо там за війну чуть?*».

Особливе для кожного українця привітання «*Слава Україні!*» (з відповіддю «*Героям слава!*») звучить сьогодні по-особливому, адже цей глибоко патріотичний вислів не обмежується суто етикетними завданнями – він пробуджує в серцях українців високі почуття, особливо у теперішній час. Це привітання також сягає давнини, зокрема це відоме гасло діячів ОУН. Після проголошення незалежності України привітання стало національним гаслом, а «*Революція гідності*» 2013 – 2014 рр. актуалізувала це вітання і воно швидко стало поширюватися в мовленні українців. Згодом, а саме 4 жовтня 2018 року Верховна Рада запровадила вітання «*Слава Україні! – Героям слава!*» у Збройних силах України та Національній поліції [10, с. 2].

Прощаючись, кажемо: «*До побачення!*», «*Усього доброго!*», «*Всього найкращого!*», «*Будь здоров(ий)!*» (у відносинах на «ти»), «*Будьте здорові!*» (на «ви») тощо. Ці етикетні вислови, зокрема «*Будайте здорові!*» широко вживалися у ХІХ столітті: «*Будайте здорові, та не питаючи броду, не суньтесь у воду, бо втопитесь!*».

Найбільш уживаними є також й вислови подяки: «Дякую!» та «Спасибі!», яких здебільшого підсилюють такими словами як: *дуже, щиро, сердечно, велике* (часто вживалося у ХІХ ст. зі словом-подяки – «Спасибі!» («Спасибі Вам, добродію, велике спасибі за ті несказано любі та милі хвилини, які довелося мені пережити, читаючи Ваші талановиті твори»). Ці етикетні формули подяки також спираються на глибоку традицію. У ХІХ ст. поширеними були варіанти висловлення вдячності: «Спасибі!», «Спасибіг!» («Спасибі, козаче, за вільною Україну!») [5, с. 423], а також – «Дякую!» («Браття мої, дякую вам!»); у Галичині – «Спасибіг вам!» («Спасибіг вам, за Ваше тепло»).

Важливими і необхідними для кожної людини є також форми вибачення: *Вибач (те) (мені); Даруй (те); Пробач (те) (мені); Прошу вибачення (пробачення)*. Послуговуючись формулами вибачення, треба пам'ятати, що дієслова *пробачати, вибачати* вимагають давального (а не знахідного) відмінка залежних слів, наприклад: *вибачте мені (а не мене), пробачте йому (а не його)* та ін. Не варто вживати ненормативний вислів «я вибачаюся», бо він неправильний. Етимологічно постфікс *–ся* походить від зворотного займенника себе, тож фраза «я вибачаюся» звучить абсурдно, а то й саркастично: «Я завдав вам шкоди та сам себе вибачив».

Чимало українських етикетних виразів можуть використовуватись у різних комунікативних ситуаціях. Напр., «*Вітаю!*» – привітання або побажання; «*Будь ласка*» – згоду або прохання; «*Доброго здоров'я!*» – вітання або побажання тощо. Завдяки таким виразам вдається розширити реєстр засобів словесного оформлення різних комунікативних ситуацій [65, с. 177].

Як зазначають Г. Чайка, Т. Чмут, знання й навички етикету мовлення ґрунтуються на основі трьох складових частин: рекомендовані норми мовленнєвої поведінки в різних мовленнєвих ситуаціях; мовленнєві та рухові засоби виразності змісту мовленнєвої поведінки; практичне вираження змісту мовленнєвої поведінки [66, с. 182].

Загальна функціональна типологія одиниць мовленнєвого етикету українського народу представлена у вигляді таких етикетних формул:

- етикетні одиниці, якими виражається звертання: *сину, тату, соловейку, Україно, Соломіє*;
- знайомство: *як тебе (Вас) звати?, чому б нам не познайомитися?, дозвольте відрекомендуватися..., дозвольте представити (відрекомендувати) Вам..., дозвольте познайомити Вас із..., познайомтеся, це...;*
- вітання, привітання: *доброго ранку, добрий день, добрий вечір, вітаю*;
- прощання: *до зустрічі, до побачення, на все добре, щасливо*;
- вибачення: *вибачте, пробачте, даруйте, перепрошую*;
- прохання: *будьте ласкаві, прошу Вас, маю до Вас прохання*;
- запрошення: *запрошую Вас (тебе)..., дозвольте запросити вас..., приходьте на свято (ювілей, зустріч...);*
- вдячність: *спасибі, дякую, щиро дякую*;
- побажання: *будьте щасливі, успіхів тобі (Вам), хай щастить*;
- підтверження: *авжеж, звичайно, безперечно, безсумнівно, безумовно*;
- згода: *гарзд (добре), згоден, домовилися*;
- заперечення: *ні, не можу, нізащо*;
- співчуття: *не впадайте у відчай (час вилікує, втамує біль, загоїть рану), я відчуваю Вашу схвильованість (Ваш біль)*;
- пропозиція, порада: *дозвольте висловити мою думку щодо..., чи не погодилися б Ви...;*
- комплімент: *молодець, дуже гарно, Вам це личить [60].*

З-поміж них вирізняються ті, що вживаються при з'ясуванні контакту між мовцями – привітання, його підтриманні – вибачення, прохання, подяки, припиненні – прощання, побажання [68, с. 72].

Важливим критерієм успішності будь-якого мовця є дотримання правил ведення мови, як у своїй професійній діяльності, так і у повсякденному житті. У підручнику «Українська мова (за професійним спрямуванням)» авторства І. В. Бурлакова, Л. Ф. Верхулевська, Т. М. Дячук, Н. О. Щур йдеться про те, що володіння мовленнєвим етикетом дає багато видимих переваг: відображає толе-

рантне ставлення; забезпечує комфортну комунікацію; породжує довіру й повагу; сприяє виробленню позитивних вражень щодо мовця [62].

Дотримання цих правил, а також розуміння принципів мовленнєвого етикету дозволяє людині почуватися впевнено та невимушено.

Увиразнимо ці принципи:

- ситуативність (ставлення мовця до співрозмовника, з використанням потрібних етикетних одиниць відповідно до ситуації);
- регулятивність (розподіляє комунікативні ролі, визначає тональність у спілкуванні);
- узгодженість (етикетні норми виконуються узгоджено всіма учасниками спілкування).

Як зазначалося вище, тональність також відіграє важливу роль між комунікантами. Її можна визначити як ступінь дотримання етичних норм у процесі комунікації. Загалом вчені-мовознавці, зокрема С. Богдан виділяють 5 типів тональностей спілкування: *звичайна, висока, фамільярна, нейтральна, вульгарна*.

Висока тональність спілкування характерна для засідань, брифінгів, урочистих зборів та ін.); нейтральна – у сфері офіційних установ; звичайна – у сфері побуту (магазин, транспорт); фамільярна – сім'я, дружнє товариство; вульгарна – у соціально неконтрольованих ситуаціях [64, с. 104].

Не слід забувати, що існують і комунікативні девіації (комунікативні невдачі) – відхилення від стандартних форм або норм комунікації, яке відображає недостатню комунікативну компетенцію адресанта. Вони можуть виникати з різних причин, зокрема культурних відмінностей та навіть впливу різних факторів стресу. Уникнення комунікативних девіацій є важливим для покращення якості міжособистісних відносин і спілкування загалом.

Людина може по-різному ставитися до свого співрозмовника, але етикет у поєднанні з почуттям власної гідності та самоповаги не дозволяє їй відкрито давати негативні оцінки чи виявляти своє негативне ставлення [51, с. 77].

Щоб уникнути непорозумінь, потрібно уважно слідкувати за своїм мовленням і не обговорювати тем, які не варто починати з людьми, особливо з малознайомими. Це насамперед стосується віку, сімейного (особисте й приватне життя, стосунки в сім'ї, з родичами) та матеріального (фінансові проблеми) станів, релігійних переконань, стан здоров'я власний та інших осіб, зовнішність людей, їх фізичні недоліки.

Вихована людина не просто вибирає цікаву для співрозмовника тему бесіди, але ще й забезпечує сприятливу атмосферу для розмови: своїм виглядом демонструє повагу та інтерес до співрозмовника.

Потрібно також згадати, що в етикеті важливу роль відіграє звертання – слово або сполука, що позначають особу чи персоніфіковані предмет, явище, до яких звертається мовець [61, с. 81]. Важливою ознакою звертання – вживання форми кличного відмінка, наприклад: *Василю, Надіє, сестро, тату*. Вживання таких слів або сполук допомагає встановити перший контакт зі співрозмовником, налаштувати себе і його на продовження комунікації.

У процесі міжособистісної комунікативно-мовленнєвої взаємодії звертання виконує дві основні функції: *апелятивну* та *експресивну*. Крім цього, звертання в більшості випадків є вираженням соціокультурним знаком, концентруючи в собі норми, що можуть впливати – іноді дуже суттєво – на перебіг процесу комунікації.

В українській мові є цілий арсенал мовних формул звертань. Пропонуємо переглянути найбільш уживані в українському суспільстві: *пане, панно, пані, панове, мамо, тату, дочко, сину, сестро, брате, бабусю, дідусю, добродію, добродійко, добродії, колего, приятелю, подруго, друже* [15, с. 69].

Звертаючи увагу на зменшено-пестливі форми, то хотілося б процитувати С. Богдан: «*Це не просто ознаки етикету, це вияв загальної культури, давня риса українців*». Також потрібно зауважити, що пестливих слів, зокрема у формі звертань (*зозуленько, соколику, матінко, таточку, братику, сестричко* та ін.) в українській мові дуже багато, вони надають їй особливої м'якості й милозвучності. Навіть ворогів своїх українці називали «*воріженьки*». Це вказує на те, що

використання таких слів з демінутивними суфіксами відображає в українській нації риси емоційності та естетичності [46, с. 73].

Отже, робимо висновок, що етикет, зокрема мовленнєвий, є однією із важливих сторін людського спілкування. Він включає в себе відповідні правила та норми, які використовуються в різних комунікативних ситуаціях з метою виявлення ввічливості, поваги та належного ставлення до співрозмовника. Вибір тієї чи іншої форми залежить від самого мовця і те, з ким він комунікує, у якій обстановці (офіційній чи неофіційній) відбувається спілкування, який соціальний статус, вік співрозмовників тощо.

1.2. Загальне поняття про епістолярій, його історичний розвиток

Мова як соціальне явище виконує різні функції, які пов'язані з сферою людського життя – побутом, наукою, політикою, культурою та ін. Для застосування цих функцій у мові сформувалися окремі різновиди літературної мови (унормована загальнонаціональна мова) – функціональні стилі (сукупність прийомів відбору та сполучень мовних засобів, зумовлених змістом, метою та обставинами спілкування). Вони є одним з найважливіших елементів мовленнєвої культури. Їх загальна ознака в тому, що вони відображають особливості мовленнєвої діяльності в різних сферах життя.

Кожен функціональний стиль характеризується своєю сферою застосування, в якій використовується специфічна лексика та граматики, передбачає певну мовленнєву ситуацію, яка відповідає певній соціальній ролі співрозмовника, має свою мету, яка визначає, які інформаційні цілі передбачаються в комунікації, характеризується своєю мовленнєвою формою, яка включає в себе граматичні конструкції, словосполучення та слова, що вживаються під час спілкування, має свій мовленнєвий тон, який відображає ставлення між співрозмовниками.

В українській мові виокремлюють такі функціональні стилі: *розмовний; публіцистичний; художній; офіційно-діловий; науковий; епістолярний; конфесійний.*

Помітно вирізняється з-поміж інших функціональних стилів української мови, завдяки особливостям структурно-композиційного й мовного оформлення – *епістолярний стиль* (лист, послання). Листи – це письмово оформлені діалоги, монологи, звернені до певної особи, які призначені для спілкування на відстані. Може використовуватися у побуті, політиці, науці, юриспруденції, мистецтві тощо.

Епістолярна форма спілкування зародилася ще в давнину. Спочатку це не виходило за межі простого обміну важливою інформацією. Згодом можливості епістолярію розширилися, дедалі виразніше проявлялися елементи публіцистики та дидактики, йшлося про поняття моралі та управління державою, містилися філософські міркування. Ці риси присутні в найдавніших грецьких та римських публікацій (листи Цицерона, Епікура, Катона, Горація, Сенеки, Плінія Молодшого, Платона, Аристотеля та інших античних філософів, риторів та поетів).

У цей період епістолярій набуває популярності, тому укладаються спеціальні збірники, які були як зразок правильного написання листів, відбувається поділ епістол на такі різновиди: *приватні листи (не передбачали оприлюднення), публічні листи (оприлюднення), художні та публіцистичні твори (написані у формі листів)* [18, с. 10-11].

Сучасна наука вказує на правдивість цього поділу, але відносить сюди ще й:

- діловий лист (офіційні відносини);
- професійно орієнтований лист (листування вчених);

Історія української епістолярії сягає своїм корінням часів Київської Русі, зокрема вбачається розвиток української епістолярної традиції в князівських грамотах, панегіриках. Варто зазначити, що в епістолярій Давньої Русі позначався як «лист, грамота, постання». Найвизначнішим твором цієї доби, в якому відображено епістолярне начало, стало «Повчання» Володимира Мономаха. Епістолярій найбільше реалізується у третій частині «Повчання», у ній сформу-

льовано заповіт синам та нащадкам, який написаний у формі відкритого листа [26, с. 144].

Києворуський лист мав відповідати таким регламентованим правилам: *розпочинатися зі вступу (прескрипт)* – ім'я автора та привітання; *основна частина (центральна)* – повідомлення про якусь інформації, факти, які потребують уваги; *заклучна (клаузула)* – поклони й побажаннями щастя та здоров'я.

Найяскравішими зразками епістолярію того періоду є також послання Ф. Печерського, Я. Чорноризця, К. Смолятича, єпископа Симона та печерського монаха Полікарпа, що лягли в основу Києво-Печерського патерика. Важливе значення має також «Слово» та «Моління» Д. Заточника [26, с. 143].

Це заклало фундамент для подальшого розквіту епістолярію часів Середньовіччя, Відродження, Просвітництва. Першими зразками листів вважають берестяні грамоти XI – XIV ст. Засобами ділового спілкування були князівські грамоти, а в XVI – XVII ст. [2, с. 132].

Важливу роль відіграла поява полемічної («Пересторога», «Апокрисис», послання І. Вишенського) та барокової літератури. Епістолярну форму для передмов і післямов книг обирали Г. Смотрицький, Л. Баранович, К. Сакович, П. Могила та ін.

Потрібно також згадати й фундаментальну працю Ф. Прокоповича «Прориторичне мистецтво». Особливої уваги потребує шостий розділ під назвою «Про метод писання історії і про листи». У ньому відображено мету та функцію листа, пронумеровані чіткі, регламентовані правила написання й оформлення епістоли. Наголошується на тому що: *«Лист – це розмова відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу»*.

Відома староукраїнська пам'ятка епістолярного мистецтва «Листування запорожців з турецьким султаном» – послання стало першим вітчизняним витвором епістолярного мистецтва. Цінними матеріалом того часу є також й листи легендарного кошового отамана Запорозької Січі – Івана Сірка. Епістолярну традицію цієї доби, яка засвідчує високий рівень розвитку епістолярного стилю

в тогочасній Україні, є листування Г. Сковороди (латиномовні дидактичні послання) та любовні листи І. Мазепи до Мотрі Кочубеївни [52, с.165].

Розчленованість українських земель в другій половині ХІХ століття між двома імперіями, бездержавний статус нації, драконівський характер законів, які діяли в той час не сприяли нормальному становленні української культури. І саме цього часу нове дихання отримує епістолярій, зокрема на Наддніпрянщині та в Галичині, адже українська інтелігенція все частіше почала використовувати його для комунікації з найближчими, довіреними особами, однодумцями, друзями, щоби висловлювати свої думки, пропагувати і обстоювати різноманітні суспільні ідеї.

Одним з важливим елементом його розвитку було використання української мови в листуванні, яка дедалі впевненіше входила в побут представників освічених верств, тим самим відроджуючи українську культуру. Потрібно зауважити, що більшість тогочасних культурних та політичних діячів України листувалися польською, російською, німецькою, латиною, проте листи Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, В. Стефаніка, М. Вовчка, П. Куліша пришвидшували розвиток епістолярію, збагачуючи його саме українською мовою [69. с. 127].

Етапи становлення і розвитку епістолярію ХІХ століття вітчизняні дослідники хронологічно поділяють на два етапи:

- перший етап – утвердження та поширення сентименталізму й романтизму;
- другий етап – діяльність визначних постатей вітчизняної словесності другої половини ХІХ ст.[52].

Інформацію щодо соціально-економічного, суспільно-політичного та національно-культурного життя в Україні другої половини ХІХ століття, можна дізнатися з епістолярію, який стає одним з найголовніших засобів спілкування того часу серед української інтелігенції, громадсько-політичних діячів, письменників, зокрема М. Грушевського, О. Пчілки, П. Мирного, О. Олеса, Т. Шевченка, І. Франка, М. Павлика, О. Кобилянської, І. Нечуй-Левицького, М. Мак-

симовича, Л. Українки, В. Стефаніка, М. Вовчка, П. Куліша, В. Самійленка, М. Драгоманова, В. Леонтовича, Д. Яворницького, А. Кримського, М. Коцюбинського,

М. Лисенка та ін.

Б. Шарпила зазначає, що в цей час відбулося вдосконалення епістолярного стилю, а саме:

- логічною послідовністю структури листів;
- проханнями писати листи рідною мовою;
- лаконічністю звертань й прощань;
- активним використанням комічності оповіді (фольклор), листи рясніють описом побутових дрібниць, етнографічних деталей, багатством живої народної лексики (діалектні слова, що засвідчує те, що українська інтелігенція використовувала їх у мовленні відповідно до свого говіркового середовища), прислів'їв та приказок, слов'янських й іншомовних фразеологізмів, книжної лексики (церковнослов'янізмів) тощо.

Побутує вживання «P.S.» – постскриптум («post scriptum» – «після сказаного») – повідомлення, яке після завершення листа вказує на те, що з'явилася інформація, відбулася важлива подія, яку необхідно, на думку адресанта, обов'язково передати адресату [19, с. 96].

Визначальним мовним прийомом оформлення листів того часу є, вживанням зменшено-пестливих форм у парі з експресивно-виражальними, емоційно-оцінними словами, народно-розмовними та фразеологізованими висловами, авторськими афоризмами тощо.

Так, Д. Дорошенко, досліджуючи листування ХІХ ст. називав це «живими» та «повнокровними» джерелами для вивчення життя та творчості діячів минулого, «віддушиною» для національно свідомих українців, самовизначенням особистості, формою культурних і суспільних зв'язків [56, с. 233]. Кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст. – бурхливий і разом з тим дуже плідний період в історії

епістолярію, який збагатив його елементами, які сприяли розвиткові і зміцненню його соціального престижу [9, с. 73].

Багатогранність людських взаємин, розмаїту палітру почуттів, унікальне поєднання гумористичної та самоіронічної оповіді втілює епістолярій цього століття. Саме тому листування серед представників національної культури того часу, вивело на новий щабель розвиток української мови [49, с. 25].

Кращі традиції українського епістолярного досвіду були творчо збагачені також й українськими письменниками ХХ ст., зокрема В. Стуса, В. Симоненка, П. Тичини, М. Рильського, М. Драй-Хмари, Г. Тютюнника, М. Бажана, Б. Антоненка-Давидовича, У. Самчука, О. Гончара тощо.

Письменницькі листи ХХ ст. тематично й хронологічно поділяються (відповідно до досліджень) на: *доба «розстріляного відродження»*; *друга половина ХХ ст.*; *період «шістдесятників»*; *період ув'язнення українських діячів («в'язничий» епістолярій)*; *діаспорний епістолярій*.

Епістолярна спадщина ХХ ст. пояснюється утисками свободи слова, дискримінацією національно свідомої і творчої особистості. Це період можна назвати психологічним, таким, що повідомляє не лише про події, факти, а думки, вболівання, душевні переживання, тому листування цього часу набуває нових якостей – психологічності, інтимності, сердечності [50, с. 138]. У цей час в епістолярію часто спостерігається іронічно-жартівлива тональність, вживанням емоційно-забарвленої лексики, діалектизмів та жаргонізмів.

Широкої популярності також набув літературно-критичний епістолярій (епістолярні критичні репліки, листи-рецензії, епістолярні рецензії-нотатки тощо). В. Кузьменко зазначає, що у листуванні В. Винниченка, М. Вороного, І. Багряного, О. Олеся, М. Зерова, та багатьох інших описується критичний погляд на твори їхніх сучасників. Уваги заслуговує й приватна кореспонденція Ю. Яновського, О. Довженка, М. Хвильового, яка вплинула на становлення та розвиток епістолярної публіцистики, у якій йшлося про виховання національних почуттів, про суспільно-політичні події, які відбувалися того часу [49, с. 27].

Їхній сукупний внесок у розвиток вітчизняного епістолярю – це включення до нього численних фактів біографічного, культурологічного, суспільно-історичного плану, що перетворюють звичайний лист на справжній документ епохи.

Кореспонденція стала своєрідним еталоном для українських дослідників, у якій можна віднайти різноманітну інформацію, зокрема і щодо:

- історії цензурних утисків, просвітницьких справ (популяризація творів української літератури серед народу);
- поширення книжок, їхнього перекладу (доцільність перекладу тих чи інших творів світової літератури рідною мовою);
- оцінки й самооцінки художніх творів, літературно-мистецьких явищ;
- видання альманахів та збірників, культурних заходів, друкування творів;
- питань уніфікації, норм української літературної мови та правопису (соціальні аспекти функціонування української мови);
- важливості обстоювання принципів самостійності української держави, мови тощо [39, с. 98].

У ній також спостерігаємо всю багатогранність духовного життя мовця, індивідуальні особливості його мислення. Завдяки вивченню листування відомих особистостей з'ясовуються нові факти, інформація про які відсутня в інших джерелах.

В українському мовознавстві дослідженням епістолярю українських культурних діячів ХІХ – початку ХХ ст., займалися П. Тимошенко, М. Жовтобрюх, Л. Булаховський, Ф. Жилко, Ю. Шевельов, В. Чапленка, Л. Ткач, Н. Журавльова, О. Братаніч, І. Григоренко, А. Найрулін, Л. Мацько, Л. Лушпинська та ін. Особливої уваги заслуговує дослідження В. Кузьменка, у якому йдеться про сутність і функції епістолярю 20 – 50-х років ХХ ст. у літературному процесі як новий підхід до жанрової концепції епістоли – поліфонічного жанрового утворення (літературного та історіографічного вияву одночасно) [14, с. 65].

Листи стали об'єктом дослідження різноманітних наукових дисциплін та галузей: філософії (М. Коган, П. Клакін,), епістології (В. Сметанін), лінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики та психології (М. Пилинський, М. Білоус, О. Геращенко, В. Передрієнко, Г. Костюк, Л. Кулішенко, І. Фокіна, І. Черкез), літературознавства (П. Волинський, О. Дей, Р. Гром'як, А. Гуляк, В. Дудко), культурології, мистецтвознавства, народознавства (М. Дмитренко, П. Ротач, М. Коцюбинська) та ін. [37, с. 88].

Варто згадати і про кінець ХХ – початок ХХІ ст., адже тут епістолярій «заграв новими барвами» завдяки офіційному поверненню в граматику української мови кличного відмінка (віддавна характерна ознака української мови, але яка заборонялася на державному рівні, бо це підкреслювало її унікальність з-поміж інших мов, зокрема російської), який тепер, демонструючи правильність дотримання норм, має використовуватися під час звертання до когось.

У сучасному українському мовознавстві продовжує викликати значний інтерес епістолярій, бо він насичений різнорідними стильовими та ідейними тенденціями, збагачений пошуками шляхів оновлення вже існуючих мовних форм. Спостерігається трансформація листа в різні жанрові модифікації – листівки, щоденники, мемуари, записники, невеличкі повідомлення, візитівки, стихійні записи.

Його розвиток дедалі частіше стає об'єктом дослідження у лінгвістичній науці, але якщо раніше самі джерела часто виступали тільки, так званим, «допоміжним матеріалом» для підтвердження того чи іншого твердження, то сьогодні багате такими працями, в яких листування розглядається цілісно.

За словами П. Дудика: «Створюючи тексти епістолярного стилю мовці послуговувалися всенародною мовою, використовують епістоляризми – спеціальні слова й словосполучення, синтаксичні конструкції, які репрезентують неповторну мовленнєву індивідуальність цього стилю». [19, с. 99].

Л. Мацько Л. Кравець звертають квагу на те, що епістолярний стиль – це, перш за все, функціональний різновид літературної мови, який обслуговує сферу письмових відносин. Як зауважує дослідниця Н. Таванець: «Епістолярій – це

текст, що подається у формі листа, який повідомляє адресата про певні відомості» [59, с. 52].

В епістолярному тексті, залежно від комунікативних установок автора, соціального статусу адресанта та адресата, сфери застосування, проявляються елементи того чи іншого функціонального стилю, а іноді й кількох одночасно (розмовний, художній, офіційно-діловий) [24, с. 58]. Як зазначає Н. Бабич, С. Антоненко: «Лист пересічного мовця зазвичай має ознаки розмовного стилю, адже в них присутня здебільшого розмовна лексика й фразеологія, синтаксис, який притаманний розмовному мовленню, але в листах великих майстрів слова наявний характер публіцистичного або художнього стилів».

Лист як епістолярій має свою особливість, свої характерні риси, а саме – здійснює апелятивну функцію мови, яка полягає у звертанні до адресата з бажанням увести його в коло певних подій, проінформувати про щось, викликати почуття, часто співзвучні з емоційною настроєністю автора [35, с. 181]. Це багатofункціональний засіб, який допомагає відтворити картинку того соціокультурного середовища, в якому жив та працював адресант, глибше зрозуміти епоху та відчутти психоемоційний стан автора листів.

У них яскраво проявляється подвійна природа: з одного боку, будучи письмовою формою комунікації, епістолярні тексти мають ознаки монологічного висловлювання, з іншого – виявляються риси діалогічного спілкування. Присутність отримувача перетворює лист як форму монологу в діалог. Автор розповідає про себе, свої почуття й думки, події свого життя, прогнозує уявного адресата [37].

Діалого-монологічне спілкування зумовлює його і структурно-стилістичні, граматичні й лексико-фразеологічні особливості. Граматичні структури і лексичний склад мають особливості живого мовлення з елементами просторіччя, вільним застосуванням оціночно-фамільярної лексики й фразеології [53, с. 3].

Ознаками епістолярного стилю виступають: логічна послідовність викладу, точність, лаконічність, дотримання та наявність певної композиції, зокрема традиційних формул на початку і в кінці, безпосередність у вираженні емо-

цій, граматичних конструкції й лексичного наповнення, які властиві усно-розмовному мовленню, також і відноситься той факт, що відбувається конкретно суттєвий опис дійсності, відображені власні роздуми тощо [27, с. 289].

Дослідники К. Ленець і М. Пилинський вказують на те, що епістолярний стиль є проміжним, оскільки існує в рамках форми мови як різновидів писемного мовлення [34, с. 161]. В. Кузьменко, зауважує наявність «безліч варіантів епістолярного стилю» залежно від соціальних взаємин [33, с.6]. А. Загнітко вважає, що епістолярний стиль – це форма реалізації мовлення [23, с. 58]. До епістолярію лінгвісти зараховують також і щоденники, записники, мемуари. Поділяють на родинно-побутове, інтимно-товариське, приватно-ділове [35, с. 180].

Серед дослідників епістолярію точаться суперечки щодо жанрових різновидів листа. Н. Журавльова вирізняє відкриті листи, епістолярні статті, епістолярні памфлети [22, с. 149].

За історію функціонування листа як жанроформи виробилися певні установлені формули його написання: *вступ (завоювання прихильності адресата); основа (виклад інформації); завершення (прощання, побажання)*.

Прагнення вираження власної індивідуальності зумовили створення листа, який швидше є сповіддю, ніж розмовою. Він часто нагадує щоденник: звідси бере початок погляд на епістолярний текст як джерело пізнання духовного світу особистості, де листи відображають душевний стан автора. З цього приводу висловився й І. Франко, запевняючи, що «у листах відкривається душа і лице людини» [47, с. 3].

Епістолярії називають поєднанням природної самооцінки та відстороненого критичного погляду (М. Коцюбинська), особливим портретом (Ю. Шерех), «дзеркалом» душі автора» (Л. Мірошніченко), «філософським осмисленням епохи крізь призму світогляду митця» (Л. Кулішенко), ключем до розуміння ідейних пошуків автора й духових запитів епохи (В. Кузьменко) тощо [21, с. 42].

У працях вчених-філологів щодо епістоляріїв, а саме – О. Рарицького («Партитури тексту і духу»), Ж. Ляхової («Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства» та «Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини»), В. Святюця («Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості») [58, с. 298],

В. Мацька («Епістолярний материк»), Г. Мазохи («Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття. Жанрово-стильові модифікації»), В. Кузьменко («Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ століття»), розглядається листування як безцінна інформація про трансформацію людських думок, почуттів, переконань та ідеалів [41, с. 138].

Простежуючи весь довгий шлях зародження та розвитку листування, починаючи з часів античності, ми бачимо, що, виникнувши як чисто інформативний лист або лист послання, він поступово виходить за рамки реального листування та починає функціонувати і в інших сферах комунікативної діяльності. Початковою сферою, в якій лист з повсякденного листування перетворюється на твір, були публіцистика та дидактика.

На жаль, процес витіснення листів іншими видами комунікації, у даний час здійснюється особливо інтенсивно, зокрема це пов'язано з появою електронних засобів для обміну інформацією, але для справедливості потрібно зазначити, що лист, з неабияким успіхом розвивається як культурно-історична цінність епістолярної спадщини.

Отже, можна стверджувати, що форма листа, яка зручна для вираження внутрішнього світу людини, охоче використовується як матеріал біографічного, етичного, публіцистичного та дидактичного характеру. Від самого початку, володіючи певною двоїстістю, лист, з одного боку, пов'язаний із повсякденним життям й сприймається як явище побуту, як «проміжний вигляд між діалогом і монологом, що заступає місце усної розмови». З іншого боку, лист – це феномен, що спирається на естетичну вісь [44, с. 243].

1.3. Лінгвостилістичні засади епістолярного тексту

Сучасна лінгвістика виявляє значну цікавість до вивчення жанрових типів комунікації. Одним з таких жанрів, адаптованого до взаємодії людей, зокрема дистанційований в часі та просторі є лист. Найпоширенішим засобом передачі інформації за умови відсутності безпосереднього контакту між комунікантами – епістолярний текст (фіксація й передача інформації від одного суб'єкта іншому). Він є одиницею комунікації, відмінною рисою якої є письмова форма мови.

Лист як епістолярій – концептуально, інформативно і прагматично значущий феноменом текстового спілкування, у межах якого здійснюється письмовий контакт між адресантом та адресатом, який відрізняється наявністю обов'язкових структурно-композиційних елементів [47]. Сюди відноситься звертання до адресата у формі кличного відмінка, наявність стереотипних словесних формул висловлення, а саме *привітання, побажання, вітання, співчуття, прощання; інформативність, логічність та послідовність викладу, точність й лаконічність, цілісність і структурна оформленість*.

Як зазначає Л. Мацько: *«Сфера використання епістолярію не має чітко окреслених меж. Він обслуговує писемне спілкування людей у найрізноманітніших сферах життя – наука, політика, мистецтво, а найбільше – у побутовій, щоденній, ситуативній»*. Також вона наголошує на тому, що стиль епістолярної комунікації залежить від стосунків між автором листів та адресатом, їхньої соціальної ролі, культурних традицій та психологічних орієнтирів співрозмовників.

Л. Щерба наголошує на тому, що акт комунікації в епістолярії будують за схемою: адресант – інформація – адресат. Головними ознаками він вважає цілеспрямованість, конвенційність, наявність коду повідомлення тощо. Адресант очікує реакції адресата на той чи інший лист, прагне дізнатися про перспективи

щодо порушених проблем чи побажань рекомендаційного характеру [30, с. 104].

Лист – це письмовий текст, який «знімає спонтанність», адже він продуманий до дрібних деталей, бо під час його створення він піддається редагуванню. За справедливим зауваженням Л. Булаховського: *«Людина, як правило, створюючи лист обмірковує заздалегідь його текст, подумки породжує кілька варіантів і фіксує той, який видається найкращим»* [11, с. 14].

І. Забіяка дотримується іншої думки, вважаючи, що листи пишуться під хвилиним враженням, тому в них яскраво відображається характер автора, його настрої, духовний і фізичний стан у певний момент життя, а піддаються редагуванню щоденникові записи, які, у свою чергу, подібні до мемуарів, а вони, як зазначає діслідниця, пишуться поступово й призначаються нащадкам [14, с. 64].

Сучасна класифікація листів, зокрема завдяки ґрунтовним дослідженням в сфері епістолярію такими мовознавцями як К. Ленець, В. Німчук, Г. Мазоха, Н. Павлик, В. Кузьменко, О. Галич, В. Галич, Р. Радишевський, В. Мацько де, як правило, вказується на функційно-комунікативні властивості та виокремлюються передусім: *приватні* (родинно-побутові, інтимно-товариські), *службові* (офіційно-ділові, приватно-ділові).

Крім того, відображається подальший поділ родинно-побутових, інтимно-товариських (побутові листи, листи-поради, листи-спогади, листи-роздуми, листи-сповіді) та офіційно-ділових, приватно-ділових (комерційні й дипломатичні, листи-повідомлення, листи-нагадування) листів [16, с. 12-13].

П. Дудик зауважує, що епістолярій найвиразніше виявляється в приватному листуванні, виокремлюючи такі визначальні ознаки:

- починається зі звертання до адресата: *друзе, брате, мамо, тату, Петре, Оксано* тощо. Можуть починатися також і словами, які вказують на час написання (*Доброго ранку!; Добрий день!; Добрий вечір!*). Використовується форма прощання (*Прощай!; До побачення!; До зустрічі!*). Під

час звертання, привітання, прощання вживається велика літери, ставиться знак оклику або крапку;

- спонукання адресата на певну дію, поведінку, використовують відповідні слова й словосполучення: *скажи, напиши, спитай, надсилай та ін.*;
- можуть використовуватися слова, які дають позитивну, негативну, прихильну чи зневажливу оцінку адресату (*серденько, рідненький, таточку, зраднику, невігласе та ін.*);
- у листі можуть бути присутніми такі види комічного як: *іронія, гумор, сарказм, сатира* [19, с.112].

Досліджуючи структуру епістолярного тексту (листа), не можна оминати й те, що він мають характерні риси: *початок* – встановлення контакту з адресатом, зокрема за допомогою специфічних стандартизованих формул звертань, вживання форм вітання та побажання; *основна частина* – у якому автор листа розміщує інформацію, висловлює міркування, конкретні пропозиції, спонукає до певної дії або поведінки адресата, також спостерігається наявність питальних і окличних речень, граматичних конструкції й лексичні наповнень, властиві усно-розмовному мовленню; *завершальна частина* – мовні етичні формули прощань, вибачень, прохань, побажань тощо [42, с. 172-174].

Листи – це певна соціальна інтеракція мовців, їхня структура своєрідна: поряд із загальноприйнятою композицією їм властива особлива форма побудови речень, де в межах однієї конструкції можливі й різні форми передачі чужого мовлення – монолог, пряма й непряма мова, вільна пряма й невласне пряма, використання цитат, алюзій тощо [61, с. 93].

Епістолярна комунікація містить ще одну яскраву своєрідність. З одного боку, будучи письмовою формою комунікації, епістолярій має ознаки монологічного висловлювання, проте в епістолярному тексті можуть бути й діалоги, почуті або прочитані автором, а потім відтворені в листі [19, с. 99]. Крім того, також можна стверджувати, що в епістолярію присутнє діалогічне мовлення, інакше кажучи, епістолярна комунікація передбачає зворотний зв'язок.

Відповідаючи на лист, адресат стає адресантом і навпаки. Кожний окремий лист може бути розглянутий як окрема «репліка» в ланцюзі опосередкованого в часі та просторі діалогу в рамках листування з окремим адресатом. В епістолярний текст присутні ініціюючі, а також реагуючі репліки, які не мають самостійності та смислової закінченості, що є характерним для діалогічного мовлення.

Крім цього, ознакою діалогічного спілкування в тексті листа виступають засоби створення «ілюзії безпосереднього спілкування», що зближує його з діалогічною мовою. До цих засобів належать опис ситуації написання листа, отримання його та прочитання адресатом, передбачення реакцій співрозмовника і моделювання діалогу. За допомогою подібних засобів комуніканти прагнуть подолати дистанцію, яка їх розділяє.

Також потрібно зауважити, що листи є об'єктом дослідження не тільки лінгвістичної науки (В. Передрієнко, М. Пилинський), а й інших наукових дисциплін й галузей: культурологія (А. Крат), народознавство (М. Дмитренко, П. Ротач), педагогіка (Є. Пасічник, О. Губко). Варто згадати праці й О. Братаніч «Фактор адресованості в епістолярному дискурсі», М. Коцюбинську «Зафіксоване й нетлінне», В. Гладкого «Листи письменників» тощо.

Листування виявляє риси як монологічного, так і діалогічного мовлення. Фактично відбувається комунікація у вигляді «діалог – монолог», що дозволяє говорити про особливе становище епістолярного тексту у низці письмових висловлень.

Епістолярному тексту властива система текстових категорій. За своєю природою вони є специфічні й у певній мірі є відмінними від традиційно виділених мовних категорій (морфологічних і синтаксичних), оскільки вони виникають з акту створення тексту і відбивають ті якості, властиві йому як продукту мови, як принципово особливої єдності, відмінної від інших мовних явищ. Категорії тексту відображають його найбільш загальні та суттєві ознаки і є «сходінками в пізнанні його гносеологічних та структурних ознак» [6, с. 203].

На думку Н. Павлик, кількість та склад категорій тексту, що виділяються, не завжди збігаються в різних дослідженнях. Це пояснюється як різнобічністю, багатофункціональністю, недостатньою вивченістю об'єкта дослідження, так і різними кінцевими цілями його вивчення, у зв'язку з якими висвічуються і розглядаються не всі, а лише певні властивості та якості об'єкта [44, с. 242].

Проте потрібно зазначити, що які б категорії тексту не виступали як домінуючі, реалізація їх у текстовому просторі здійснюється завдяки смисловій, комунікативній та структурній цілісності між його одиницями. Серед найбільш часто виділяємих одиниць мовознавці називають надфразову єдність та абзац. Визначаючи надфразову єдність як «відрізок мовлення, який будується із серії речень (рідко з одного речення), об'єднаних спільністю теми в лінгвістичній композиції, тоді як абзац розуміється як композиційно-стилістична одиниця членування тексту [55, с. 48].

Н. Павлик, а також Л. Нагірний, Н. Костюк принципово розмежовують їх, вважаючи, що надфразова єдність містить висловлювання, що утворюють обмежену мікротему, а абзац, навпаки, позбавлений цієї ознаки. А. Загнітко зазначає, що «надфразова єдність є одиницею об'єктивного членування, основу якого закладає прагматична установка тексту. Тому воно насамперед характеризується смисловою завершеністю, яка відіграє в надфразовій єдності першорядну роль, тоді як абзац є одиницею суб'єктивного членування тексту, у результаті абзац не завжди характеризується смисловою завершеністю» [23]. Таким чином, дві одиниці членування тексту диференціюються за змістовим критерієм.

У деяких випадках межі надфразової єдності та абзацу можуть збігатися, зокрема збігаються в тих випадках, коли об'єктивному члененню тексту на окремі мікротеми відповідає суб'єктивне ставлення автора до змісту створюваного ним тексту, коли він хоче підкреслити ту чи іншу деталь, або, навпаки, поєднати воєдино два або більше окремих висловлювань, кожне з яких має певну закінченість» [22].

Як основну структурну одиницю епістолярний текст доцільно розглядати як надфразову єдність, оскільки вона вичленовується із тексту і семантично, і формально. Відповідно до цього можна вважати такі особливості епістолярного тексту: переходом від однієї теми до іншої, прагненням автора довести до адресата якнайповніше різноманітну інформацію. Показовими у цьому відношенні можуть бути листи, співвідносні з розмовним й публіцистичним стилями [44].

Виходячи із загально визнаного визначення функцій мови в людському суспільстві, можна стверджувати, що функціональна своєрідність епістолярного тексту детермінує призначенням листа як специфічної форми комунікації, що служить заміною усного спілкування, яке розділене в часі й просторі комунікантів.

Провідною функцією в текстах епістолярного стилю виступає комунікативна функція (засіб спілкування), бо в ній можуть «нашаруватись» апелятивна (звернення), естетична (естетичне почуття), етикетна (відображення та реалізації мовного етикету). Іншими словами, будь-яка мовна дія, що володіє тією чи іншою цілеустановкою (наприклад, повідомлення будь-якої інформації), може супроводжуватися через звернення до естетичного почуття адресата, дотримання певних етикетних правил.

У межах комунікативної функції реалізуються фатична функція (контакто-установлювальна), апелятивна (спонукати до дій), естетична (почуття), емотивна (емоції), когнітивна (мислення й пізнання), етикетна функція (правила мовної поведінки).

Розглянемо перелічені вище функції дещо детальніше:

- фатична функція пов'язана із встановленням взаєморозуміння, взаємоповаги, підтримкою контакту з адресатом, «підготовкою» потенційного співрозмовника до сприйняття інформації;
- апелятивну функцію виявляється в тому, що в процесі мовлення ми завжди звертаємося до когось, щоб спонукати до дій або запитати щось. Сюди також відносяться дієслова наказового способу, конструкції з модальними, перформативними дієсловами, субстантивні конструкції з се-

мантикою спонукання, запитальні та спонукальні речення, а також не-власне спонукальні висловлювання, апелятивний характер яких відновлюється з контексту;

- емотивна функція відображає в тексті почуття та емоції адресанта. Епістолярний текст є прикладом одного з найбільш емоційно насичених текстів. Вона реалізується за допомогою вигуків, емоційно забарвленої лексики, що виражає вищий ступінь негативної чи позитивної оцінки, численних синтаксичних засобів відображення емоційності висловлення (коротких, напружених емоційних речень, риторичних питань і вигуків, емоційних повторів);
- естетична функція – це звернення автора до естетичного почуття адресанта. Показово, що тут поняття «адресат» має включати і самого адресанта, оскільки естетична функція властива висловлюванню не лише у процесі комунікації з адресатом, а й у процесі комунікації із собою. Естетичний вплив досягається насамперед використанням різноманітних образних засобів мови, гри слів, засобів створення іронії. В епістолярних текстах, що належать перу письменника, естетична функція проявляється найяскравіше, що пов'язано з високою культурою володіння словом, а також творчою натурою адресанта;
- когнітивна функція забезпечує адекватну обробку мовних ситуацій, у рамках якої ми мислимо та діємо (взаєморозуміння комунікантів на основі спільності інтересів, рівня освіти, вікових й культурних особливостей тощо);
- етикетна функція – це поняття є досить широким і включає як зведення правил поведінки взагалі, так і певні правила мовної поведінки (мовленнєвий етикет). Вона тісно взаємодіє з фатичною й когнітивною, у сенсі характеристики соціально-рольового статусу адресата у вигляді відбору стереотипних, стійких мовних формул. Також вона зумовлена психологічними законами спілкування: автор листа обдумати не лише про те,

що сказати, а й про те, як це буде сказано, щоб створити сприятливі умови для розвитку листування [64].

Багато функцій епістолярного тексту тісно переплетені одна з одною й реалізуються в листі спільно, що демонструє відмінну якість цього різновиду, а саме – його поліфункціональність.

Отже, епістолярний текст сприймається як одиниця комунікації, що знаходить своє втілення у різних сферах спілкування. Внаслідок цього на основні функції епістолярного тексту можуть нашаровуватись додаткові функції, які актуалізуються у листі залежно від сфери спілкування (ділової, наукової, побутової тощо), комунікативної цілеустановки та характеру відносин комунікантів.

1.4. Звертання як мовна особливість етикету

Під час комунікації, адресуючи своє мовлення в усній чи писемній формах, до кого-небудь або чого-небудь, ми використовуємо звертання. Воно одне з найважливіших та найнеобхідніших компонентів етикету, яке допомагає налагодити контакт між співрозмовниками, забезпечити умови комфортності спілкування.

Звертання – інтонаційний компонент речення, що називає істоти або персоніфіковані предмети, яким адресоване мовлення. Це засіб комунікативного оформлення, який визначає певною мірою подальший перебіг розмови. Основним засобом його вираження є кличний відмінок як спеціалізований відмінок з апелятивною функцією – особливість української мови з-поміж інших сучасних слов'янських мов.

Грунтовні праці щодо апелятиву наявні в багатьох українських мовознавців, зокрема М. Скаб вказує на два найважливіші типи вживання вокатива, що «найповніше втілюють семантичні та синтаксичні особливості грамеми». Перший тип за допомогою кличного відмінка і наказового способу дієслова ідентифікує ввічливу адресатність, наприклад: *Візьміть ці документи, Василю, і йдіть!; Катю, коли побачите ворога, моргніть непомітно.* Другий тип вжи-

вання вокатива ґрунтується на апелюванні як засобі підтримання уваги співрозмовника.

Кличний відмінок, зазвичай спонукає адресата до спілкування або сприйняття інформації, але він також виконує й інші функції:

- встановлення контакту – налагодження комунікації з адресатом («*Інно, скажіть мені...*»);
- ідентифікаційна (номінативна) – врахування статі й віку, статусну роль адресата («*Кондрате Петровичу, хоч онучі на мені зостав, щоб не босому по снігу йти!*»);
- кваліфікаційна – рівень освіченості адресанта, культура виховання та соціальний статус («*Професоре, вашим фрескам нічого не загрожує*»);
- емотивна – ставлення адресанта до адресата та експресія адресанта («*О, там, моє серденько, є добрі хазяїни*»).

Вивченню його особливостей присвятили свої праці й такі мовознавці як: В. Русанівський («Єдиний мовно-образний простір української ментальності»), С. Богдан («Мовний етикет українців: традиції і сучасність»), М. Пилинський («Мовна норма і стиль»), П. Дудик («Стилістика речень із звертанням і стилістика звертань-речень»), О. Миронюк («Історія українського мовного етикету»), В. Кононенко («Регіональний аспект загально-народного»). Також, дослідженням займалися М. Білоус, Ф. Бацевич, Р. Возна, О. Миронюк, Н. Поліщук, О. Пономарів, І. Кучеренко, І. Слинько, М. Плющ та ін.

Під час звернення ми повинні врахувати і те, із ким ми починаємо спілкуватися: з близькою, малознайомою чи незнайомою людиною – і з якою метою. Потрібно також зауважити, що звертання відбивають емоційно-вольову сферу мовця. Здебільшого в них поєднано дві функції: *апелятивну* та *експресивну*. Апелятивна функція виступає в речення, які пов'язані з усіма сферами суспільного життя, але у розмовно-побутовому, художньому, епістолярному мовленні звертання виражає не тільки звернення до адресата, а й ставлення мовця, тобто у реченні присутня й експресивна функція.

Вона належать до стилістично виразних мовних одиниць, адже завжди викликає те, чи інше почуття, а саме симпатію, антипатію, захоплення, гнів та ін. («Україно, ти для мене диво»; «Я не люблю тебе, дівко, іди од мене...»; «Місяцю мій ясний, мій друже»; «Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх шибенних рук!»).

Звертання може входити до речення будь-якої структури та займати місце на початку, в середині або вкінці речення, наприклад: «Україно, голубко моя!»; «Чому це, нянько, тут темно, а там світло?»; «Що тобі треба, чоловіче?». Вони поділяються на поширені («Сідай, мій зятю любий!») й непоширені («Ну тепер, сестричко, навчи, як поправити голос»).

Звертання функціонують у різних за метою висловлювання реченнях: розповідних: «Грай же, море, мовчить, гори»; спонукальних: «Творімо ж дитинство рідної мови, друже»; питальних: «То кажеш, таздо, пани обсіли?». Вони функціонують у різних за інтонацією реченнях: окличних: «Катерино, серце моє!» і неокличних: «Спасибі вам, сусіди, за ваше добре серце».

Існує традиція розглядати звертання як слова, граматично не зв'язані з членами речення. Одним з перших українських мовознавців Д. М. Овсянико-Куликовський вказує: «Звертання серед слів і висловів не входять до складу речення, а прилягають до речення, що стоять при ньому, тобто за змістом звертання пов'язані з реченням, але формально вони лишаються елементами, що внутрішньо чужі реченню». Виключення звертання зі складу речення ґрунтується на твердженні, що іменник у формі кличного відмінка не зв'язаний з членами речення ні сурядним синтаксичним зв'язком, ні підрядним. Ця точка зору зазначена і в більшості посібників для ВНЗ, що може бути вмотивованим передусім із методичних міркувань [7, с. 219].

Цієї думки дотримуються й Л. Мацько і Л. Кравець, які у своєму навчальному підручнику «Культура фахової мови» вказують: «З граматичного погляду звертання є незалежним та інтонаційно відокремленим компонентом речення чи складного синтаксичного цілого, що позначає особу або предмет, до якого безпосередньо звернена мова того, хто говорить або пише» [38, с. 143].

Звертання, на відміну від членів речення не має загальноусталеного й повного трактування у реченні. У науковій літературі фіксуємо термін «напівчлен речення», «отож, щось особливе, проміжне в складі речення, якого не буває без членів (члена) речення, але яке (речення) досить часто може ускладнюватись таким нечленореченнєвим елементом, не членом речення, як звертання» [20, с. 245].

У мовознавстві існує погляд на звертання як одиницю комунікативного рівня: термін «звертання» більш семантичний, ніж граматичний. Зокрема, стверджується, що кличний комунікат не є членом речення, бо це одиниця не формально-граматичного рівня речення, її не можна ставити в один ряд з прислівними поширювачами чи детермінантами [70, с. 92].

Найповніше в сучасному мовознавстві дослідив і описав проблему звертання в українській мові М. Скаб у монографії «Граматика апеляції в українській мові». Різні аспекти його становлення, функціонування, морфологічного й синтаксичного статусу в українській мові досліджували також: М. Мірченко, О. Тараненко, С. Богдан, К. Городенська, Є. Тимченко, І. Матвіяс, С. Бевзенко, А. Загнітко, І. Кучеренко, І. Вихованець, В. Сімович та ін.

О. Селіванова пропонує в енциклопедії лінгвістичних термінів комплексне трактування звертання, яке враховує досягнення лінгвістичної науки останнього часу. У наведеному, доволі об'ємному визначенні поняття «звертання» авторкою, безумовно, враховано і традиційне уявлення про цю категорію, однак у запропонованому трактуванні вона суттєво розширює діапазон властивих звертанню функцій, включаючи в нього, окрім згаданих раніше апелятивної та експресивної, тематичну (запровадження певної теми), перформативну (супровід мовної дії), фатичну (встановлення контакту), риторичну, зокрема особливої уваги заслуговує риторичне звернення (в іншій інтерпретації – риторична фігура) – це форма звернення використовується не стільки для безпосередньої уваги адресатів, скільки посилює його виразність, тобто виконує певну стилістичну роль – всі ті функції, які значною мірою актуалізовані здобутками саме новітнього етапу розвитку мовознавства.

Широкий реєстр звертань в українській мові призвів до формування розгалуженої системи мовних одиниць, неоднорідних за структурою та змістом, які можна поділити на такі групи:

- гоноративи (стійкі кодифіковані засоби). Вони найчастіше використовуються для підтримування офіційної комунікації. Виокремлюють такі типи: пане / пані (пане Андрію, пані Ірино), до гурту жінок та чоловіків – пані і панове; добродій / добродійка; пан / пані + посадове становище (пане професоре);
- антропоніми (повага до адресата, статусна різниця комунікантів): ім'я (Оксано, Денисе); ім'я та по батькові (Володимире Яковичу, Ганно Іванівно);
- партикулятиви: дружба (друзе, подруго, приятелю), гендерні (дівчино, хлопче, жінко, чоловіче), ситуативно-оказіонального типу (земляче, країнине, співвітчизнику), родина (мамо, брате, сестро, дочко) [4, с. 52-53].

Детальніше розглянемо і міжособистісну комунікацію, яка передбачає звертання на «ім'я», «ім'я та по батькові», «пане (пані) + ім'я або прізвище», «пане (пані) + назва-індекс» за необхідності використання назви посади, вченого звання. Існує суперечка щодо форми – на ім'я чи ім'я та по батькові є традиційною для українців.

Висловлює свою думку щодо цього і професор І. Огієнко, вважаючи, що така форма «українська давня історія», адже вона зафіксована в найдавніших українських літописах, писемних пам'ятках: у грамотах часів Київської Русі, документах Б. Хмельницького тощо. С. Богдан зауважує, що проблема цих форм зумовлена тим, що літературна норма строго не регламентує використання однієї з них. Вона пропонує спиратися на усно-розмовну традиція українського народу, яка надає перевагу звертанням на ім'я або пане/пані/панно + ім'я або пане/пані/ + прізвище або ім'я й по батькові (без пане/пані).

На Сході України вживання *пане/пані* закріпилося переважно в офіційно-діловій сфері (звертання до високопоставлених урядовців, учасників засідань), на заході ж нашої держави ці звертання стали загальноприйнятими (*пане Кос-*

тянтинне, пане директоре, пане Петренку) [8, с. 68]. Вони можуть супроводжуватися означеннями: *дорогий, рідний, ласкавий, шановний, вельмишановний, високоповажний* тощо. При виборі конкретної форми звертання, що застосовується при тій чи іншій комунікативній взаємодії, ініціатору комунікації потрібно вибирати форму звертання відповідно до ситуації спілкування.

Не можемо не звернути увагу, що наявність звертання – головна риса епістолярію, адже воно здійснює апелятивну функцію, що полягає у тому, щоб увести адресата в коло певних подій. Відповідно до правил оформлення та структурної організації кожен лист починається зі звертання (офіційне, дружнє, родинне). Особлива увага в епістолярному тексті приділяється використанням вокативних форм та гоноративів (маркери епістолярної ввічливості), що забезпечують успішну та сприятливу комунікації.

Звертання в епістолярію, характеризуються лексичним багатством, структурною своєрідністю, авторською неповторністю. Комплекс звертальних формул дуже широкий, словесна структура залежить від соціального становища, статі, віку адресата, від часу написання даного листа. Вони створюють тональність листа й можуть бути: родинними («*Любий мій сину!*»); титулованими («*Вельмишановний (пане) генерале!*»); товариськими («*Шановний друже мій!*»); емоційно-оцінними («*Рідна моя Галю!*»).

У дослідженнях Л. Нагірного [40] і В. Пономаренка [48] загалом збігається подача інформації про функції звертання – увага акцентується на двох функціях, що реалізуються найчастіше у взаємодії: кличної (апелятивної) та експресивної, яка знаходиться у сфері інтересів не лише лінгвістичної прагматики, а й стилістики, лексикології та інших розділів мовознавства, а також міждисциплінарних областей, предметом яких є дослідження способів мовного втілення емоційності та експресивності.

Крім вказівки на значення терміну «звертання» в аналізованих працях наводяться три групи мовних формул, які виражають зазначене значення у різних ситуаціях спілкування:

- основні одиниці привертання уваги («*Вибачте, будь ласка...; Чи можна вас запитати?; Пробачте, що потурбував; Будьте люб'язні (ласкаві); скажіть, будь ласка*»);
- основні звертання до незнайомого адресата (*дівчино, чоловіче, жінко, хлопче, дитино, студенте*);
- основні звертання до знайомого адресата (*Богдане, Василю, друже, по-друго*).

Проте, слід визнати, що у сучасній лінгвістичній науці термін «звертання» значно розширив своє значення. Підставою для цього розширення насамперед послужили деякі проблеми, актуалізовані новітнім етапом розвитку мовознавства, частина з яких досі ще не отримала однозначного рішення. Це, наприклад, підвищена увага до питань теорії та практики мовної комунікації, яка знайшла своє вираження, зокрема, у появі та бурхливому розвитку комунікативної лінгвістики; активна розробка у мовознавстві прагматичного аспекту (який втілюється в динамічному розвитку лінгвопрагматики, прагмастилістики та інших напрямів подібного характеру; у відокремленні в окрему галузь теорії мовних актів тощо); поява та розробка низки нових аспектів дисциплін культурно-мовного напрямку (культури мови, стилістики, риторики) та ін.

Отже, всі перелічені явища та процеси, характерні для сучасного мовознавства, тією чи іншою мірою пов'язані з мовним етикетом, тому в результаті їх активної розробки відповідно зростає й увага і до сфери функціонування мовного етикету загалом.

Висновки до розділу 1

Етикет є складовою культури мовлення загалом – значимій у багатьох відношеннях частині загальнолюдського культурного надбання, що формувалася в кожній національній культурі протягом тривалого часу (як мінімум – кількох століть, а той і тисячоліть). Під етикетом у сучасній науці розуміють систему національно-специфічних, стереотипних, стійких формул спілкування, прийня-

тих суспільством задля встановлення контакту між співрозмовниками, щодо його підтримки. Наведене визначення, безперечно, не є єдиним і співіснує в сучасній лінгвістичній науці з іншими, проте акцентує увагу на різних аспектах цього феномену.

Український етикет формувався протягом тривалого часу, у зв'язку з чим найбільше доцільним підходом до його вивчення є історичні особливості його становлення, адже це дозволяє адекватно оцінити сучасний стан цієї групи мовних засобів, а також більш повно та глибоко осмислити теоретичні основи формування етикету загалом.

Картини життя минулих епох відтворюють для нас саме листи, які не тільки передають в естетично ускладненій формі своєрідність побуту предків, характерні особливості їх як повсякденного, так неординарного (урочистого, святкового та ін.) існування, але й містять інформацію про духовну своєрідність минулого, його морально-етичних підвалинах.

Епістолярний текст характеризується системою загальних текстових категорій (зв'язність, цілісність, відкритість, закінченість та інших.), і навіть спеціальними категоріями (діалогізація, адресованість, комунікативність), які є домінуючими для цього типу текстів. Як основна структурна одиниця епістолярний текст розглядається як надфразова єдність, що вичленюється з тексту семантично і формально.

Функціональна своєрідність епістолярного тексту визначається призначенням листа як специфічної форми комунікації, що є заміною усного спілкування, а також метою здійснюваної за допомогою епістолярного тексту комунікації.

Отже, провідною функцією епістолярного тексту є комунікативна, яка передбачає специфічний набір похідних функцій: фатичної, інформативної, апелятивної, емоційної, оціночної, естетичної, етикетної, які реалізуються у листуванні залежно від прагматичної установки та сфери спілкування. У зв'язку зі своїм особливим характером епістолярний текст може служити для реконструкції фрагмента мовної особистості автора, що саме визначає тип, структуру, мовне оформлення того чи іншого різновиду епістолярного тексту.

РОЗДІЛ 2
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕПІСТОЛЯРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В ЛИСТАХ
І. ФРАНКА ТА М. ДРАГОМАНОВА

2.1. Мовні та структурні особливості епістолярію

Друга половина ХІХ століття в історії України визначалася як період інтенсивної національно-культурної боротьби, особливо у контексті захисту та відновлення української мови та культури. Через панування суворої цензури на друковану продукцію, відсутність достатньої кількості української періодики, складні політичні умови часто для обговорення різноманітних питань використовувався епістолярій, який відіграв важливу комунікативну роль і певним чином впливав на український мовотворчий процес. Лист стає важливою формою обговорення суспільно-політичних та культурних справ, адже він міг бути анонімним або писався, використовуючи псевдоніми, що допомагало уникнути репресій чи переслідувань з боку тодішньої влади.

Епістолярна спадщина І. Франка та М. Драгоманова є цінним джерелом для висвітлення особливостей розвитку мови цього історичного періоду, зокрема функціонування української мови в другій половині ХІХ ст. Саме тому вважаємо за потрібне загально окреслити мовну особливість етикетних формул в листах.

Пропонуємо декілька прикладів мовно-етикетних одиниць, які фіксуємо в епістолярних текстах-листах цих двох визначних діячів України:

Етикетні одиниці, якими виражається звертання:

- *Високоповажний Добродію!* (до М. Драгоманова від 6/2 1877) [36, с. 2];
- *Шановний земляче* (до І. Франка від 27 дек. 1882) [36, с. 37].

Привітання:

- *Від мене щиріј Вам поклін* (до М. Драгоманова) [36, с. 14].

Прохання:

- *Тепер просьба: спішіть мені всьу пісню, котру Ви приводите в Індемнізації (Зозуленька), а також довідаєтесь, як вона попала в руки понів 1848 р. (до І. Франка від 27 дек. 1882) [36, с. 39];*
- *Коли так, то я напечатайте, як би можна, то по українськи (до М. Драгоманова від 24 цвітня 1883) [36, с. 46].*

Пропозиція, порада:

- *Я б радив написати просто до Костомарова (Петерб. на Васильевск. Остр., дом Карманова) (до І. Франка) [36, с. 25];*
- *Я Вам најсуржозно раджу: примусьте Ви нову редакціју напечатати мій лист (з приміткою, шчо він був присланниј шче до старої редакції), – бо ја неперемінно, пождавши місьаць, напечатају всьу оцьу справу окременими листками (до І. Франка від 2 Јануаріја, 1886) [36, с. 149].*

Подяка:

- *150 фр. на Фавста Б-ј дістав, і ја сердечно дьакују Вам за тоту підмогу (до М. Драгоманова від 16 січня 1883) [36, с. 42];*
- *Шче раз дуже дьакују за все (до І. Франка від 19 Јунья 1886) [36, с. 189].*

Вибачення:

- *Звиніть, шчо послав не 200: мені обіцьав дати на Ф. 50 фр. В-иј, та не дав, так шчо зібралось тільки 150 (50 моїх, 100 редакції В. Слова) (до І. Франка від 27 дек. 1882) [36, с. 39];*
- *Дарујте, шчо так довго не писав, сидівши в селі на свјатах (до М. Драгоманова) [36, с. 112].*

Згода, підтвердження:

- *Я признајусь, шчо косівського руху доочне не знају (до М. Драгоманова) [36, с. 32];*
- *З тим, шчо не ділити нас, ја згожујусь (до І. Франка від 27 дек. 1882) [36, с. 39].*

Заперечення:

- **Ja не згожу́юсь по волі попірати львівську політичну мораль, і без того не високу** (до І. Франка від 12 Апр. 1884) [36, с. 63];
- **Поперед всего, – як бачите із сказаного висше, – ја ніяко́ї згоди не робив, а на нарадах громади був тільки мовчачим свідком** (до М. Драгоманова від 29/VIII 1885.) [36, с. 115].

Побажання:

- **Вона і кїївські знакомі засила́ють Вам бажа́ння счасливого Нового року – і ја прилучу́юсь до них** (до М. Драгоманова від 18/1 1887.) [36, с. 220];
- **Поздоровля́ю Вас і жінку Вашу з тим і бажа́ю Вам усякого добра, а найбільше – молоді́ї мамі здоровля, то все піде гарно** (до І. Франка від 15 Авг. 1887) [36, с. 236].

Комплімент:

- **Ja дуже б рад держати Вас за слово, і бесперечна річ, що Ви змогли б таку статъу зробити ліпше, ніж хто небудь у нас, де ні матеріялу, ні спосібних льуде́й до тако́ї праці нема** (до М. Драгоманова) [36, с. 31];
- **Прочитав ја Вашу статъту про «Укрои́ченъа Уперто́ї», добри́й початок** (до І. Франка від 1 Ма́ју 1884) [36, с. 72].

Співчуття або підтримка:

- **Жалко́ ј за јого теперішні́й стан матеріяльни́й – та жалче всього, шчо він сам јого зробив собі і упорно не хотів зарані ј слухати ради, по котрі́ї він шче міг себе вберегти од того, шчоб діјти до теперішнього стану** (до І. Франка від 23 Новембра 1883) [36, с. 50];
- **Ваше тья́жке положенъа дуже глибоко болить мене, і ја з дорого́ї душі рад би хоч чим небудь допомогти Вам** (до М. Драгоманова від 4/XI 1885.) [36, с. 127].

Прощання:

- **Прошча́йте!** (до М. Драгоманова) [36, с. 14];

- *Остајусь з глибоким поваженъем* (до І. Франка від 5/II 1885) [36, с. 106];
- *Ваш шчириј слуга* (до І. Франка від 24/VI 1886) [36, с. 193].

Проаналізувавши мовні етикетні конструкції в листуванні І. Франка та М. Драгоманова ми спостерігаємо написання слів з дотриманням правил фонетичної орфографії, а саме «драгоманівки» (фонетичний правопис, який вироблений у 1870-х рр. у Києві групою українських філологів та культурними діячами, зокрема одним з головних авторів цього правопису був Михайло Драгоманов).

Наводимо основні розбіжності між сучасним правописом та драгоманівкою:

- замість літери **й** вживається **ј**;
- замість **я, ю, є, ї** вживається **ја, ју, је, јі** (на початку слова та після голосних та на заміну апострофа);
- після приголосних для позначення їх м'якості вживається **ѡа, ѡе, ѡу** (**я–ѡа, є–ѡе, ю–ѡу**);
- замість літери **щ** вживається буквосполучення **шч**;
- закінчення дієслів **-ться** здебільшого передавали через **-тѡа**;
- фіксується **ж** на місці **дж**.

Акцентуємо увагу, що М. Драгоманов використовує цю правописну систему впродовж усього листування, а І. Франко – частково. Справедливо буде зазначити, що у листах не завжди дотримано якихось одних орфографічних норм і це пов'язано із тим, що мовна система другої половини XIX ст. формувалася в ході взаємодії двох варіантів української мови (східноукраїнської та західноукраїнської). Пояснюється існування двомовності наявністю державних мов – російської, німецької, угорської – і так званих краєвих мов – польської, румунської, підтримане також і територіальним розташуванням.

Як бачимо, у другій половині XIX ст., питання правопису було одним з актуальних, зокрема український мовознавець Степан Смаль-Стоцький, дослі-

джуючи мовні елементи того періоду, зазначає: «Не можна було найти і двох письменних людей, щоб однаково писали, бо навіть оден і той сам чоловік не був в силі придержувати ся певних правил, бо всі правописні правила були надто штучно придумані».

Таким чином, поповнення лексичного складу відбувалося не тільки за рахунок власних новотворів, а й через запозичення з інших мов. При цьому російська мова була посередником запозичень із західноєвропейських мов для Східної України, а польська – для Західної. Існування української літературної мови в умовах контактів з російською мовою в складі російської імперії, з угорською, польською, німецькою мовами в складі Австро-Угорської монархії спричинило певні відмінності в мові, що стало однією з рис, що розрізняли західноукраїнську та східноукраїнську мовну практику.

Хочемо наголосити також і на структурній особливості епістолярію, а саме на тому, що листи І. Франка та М. Драгоманова чітко структуровані за формою, зокрема містять дату, інколи місце, звідки адресований лист, текст, підпис, а також спостерігається використання постскрипту (P.S.).

Як правило, дата стоїть на початку листа з правого боку, може бути з лівого боку в кінці листа, трапляються листи, які недатовані взагалі. Листи датовані як за старим, так і за новим стилем.

Наводимо деякі приклади датувань:

- Львів 21/8 1878 [І. Франко. 36, с. 16];
- Нагуєвичі, д. 23/XII/882 [І. Франко. 36, с. 37];
- Львів 26/4 1884 Ул. Лінде, ч. 3. [І. Франко. 36, с. 70];
- XII, 14, 1885 [М. Драгоманов. 36, с. 141];
- Genève. 10 Нов. 1887 [М. Драгоманов. 36, с. 245].

Підпис у листі часто служить для вираження прихильності, подається з нового рядка (найчастіше розташовується в правому нижньому рядку):

- І.Ф. [36, с. 12];
- Іван Франко [36, с. 343];

– *М. Др-в. [36, с. 369].*

Спостерігається часте вживання займенника «**Ваш...**» у підписі:

– *Ваш Ів. [36, с. 12];*

– *Ваш шчириј Іван Франко [36, с. 66];*

– *Ваш покірний слуга М. Драгоманов [36, с. 187];*

Після підпису можливі також дописки – постскриптум (P. S.), і навіть подвійний (P. S. S.). У таких дописках найчастіше міститься інформація, про яку забули, пишучи листа, хоч головне призначення дописок – принагідне зауваження, доповнення, додаткова інформація.

Ось декілька прикладів:

– **P. S.** *Звісно, я бажав би, щоб всі праці в «Братстві» були підписувані повними іменами, але з України, мабуть, ніхто до сего не осмілиться, так що мушу підписи в кождім разі лишати до полі авторів. Звісна річ, що Ваші статі безусловно будуть підписувані [І. Франко. 36, с. 109];*

– **P. S.** *Гльанувши між свої книги, ја мајже не најшов газет з рецензіями на мојі виданьња. Шчо можу дістати скоро, вишльу. А тепер посилају короткиј index. Противно було мені писати јого: на Вашіј душі гріх [М. Драгоманов. 36, с. 133];*

– **P. S.** *На дньах писав міні Кон-иј в тих словах: «чув ја, шчо Ви покидајете ред. «Зорі»; напишіть, чи се правда, а в такім разі ја вистаравсь би о нового редактора». Звјазавши се з заміром Кон-го перејихати в Галичину, ја міркују, шчо скоро се стане сѧа, то мене преспокіјно з «Зорі» проженуть. Ну та се вже таке діло, котре від мене не залежить, а до того часу треба потерпіти [І. Франко. 36, с. 173].*

Вважаємо доречним наголосити на тому, що в листах І. Франка та М. Драгоманова спостерігається ще декілька особливостей епістолярію другої половини ХІХ ст., зокрема наявність фразеологізмів. Наголошуємо, що їх листування має приватно-діловий характер і використання фразеологічних одиниць у таких епістолярних текстах є не зовсім доречним, але як бачимо І. Франко та М. Дра-

гоманов не завжди дотримуються тих чи інших сталих норм, що зазначалося вже вище.

Отож, у листах фіксуємо такі фразеологічні звороти:

- *Теперішній голова Заклинський багато щось переговорює с поліцаїниками, як сам повідає, а перед нами знов **крутить світом та плете сухого дуба** про всякі “правдоподібности и можливости”, шчо ось-ось, як го ніби хтось там у поліції запивнѡав, дістанемо касу (до М. Драгоманова від 13/2 1877) [36, с. 7];*
- *Ми, вислухавши тоті точки, просто **баньки повитріщали** та роти до згоди, так тут побачили, що їм аби загальний збір, – зберуть свою більшість (книгу, де були повписувані члени, дав-но украли), понаприймають усяких людей, а тоді нас усіх за комір та за двері з Кружка (до М. Драгоманова від 13/2 1877) [36, с. 8];*
- *Не вже ж таки він такиї чоловік, **від котрого поли врїзуї?** (до М. Драгоманова) [36, с. 30];*
- *Пробіжить **пјате через десъате** і скаже: прочитав, – а питаї, шчо і о чїм, – не знаїє (до М. Драгоманова від 16 січня 1883) [36, с. 43];*
- *Јего спеціалність – лѡавірувати **поміж дождж**, – а смілії він тільки протів Језуїтів та Змартвихвстанців, т. ј. там, де ј зајацьу положено бути смілим (до М. Драгоманова) [36, с. 80];*
- *Ну, та в сім згльадї ја взѡав собі за правило приповідку: **не свјатї горшки ліпльатъ** (до М. Драгоманова від 17 XI 1885) [36, с. 133];*
- *А то **смїх курам**: Мирнії – мїї спеціалній пријатель, книга видана власне к. громадоју, – а екземпльара ја не мају! (до І. Франка від 7 Нов. 1886) [36, с. 208];*
- *Ја з дуру взѡав був виписав јого та ј послав, шчо ось, мовльав, буде, – а тепер і **позичаї очеї в сірка!!** (до І. Франка від 3 Дец. 1886) [36, с. 215];*
- *Кїјане – **мов води в рот набрали**, ніхто ні словечка (до М. Драгоманова від 6/XI 1887) [36, с. 245];*

- *А коли їх не ма, то нічого світ баламутити* (до І. Франка від 3 Дек. 1888) [36, с. 281];
- *Справді, всі признаки мали ми перед очима: безцільне, а горячкове кида-
нє, шуканє, а за чим, про що, то й **чорт не розбере*** (до М. Драгоманова
від 23/11 1889) [36, с. 302];
- *З кварталником я не спішусь, і після Ваших уваг готов навіть зовсім
махнути на него рукою, бо виджу, що **далеко куцому до заяця*** (до М.
Драгоманова) [36, с. 393].

У листах другої половини ХІХ ст., зокрема і в епістолярних текстах І. Франка та М. Драгоманова, спостерігається й використання в листуванні приказок, прислів'їв, крилатих висловів, а також народнорозмовних одиниць, які урізноманітнюють листи, а саме писемний стиль адресанта.

- *Чому нічо не пишете; ми від кількох день, **немов на безлюдному остро-
ві, куди ні птах не залетит, ні почта не доходить, ні блоха не заско-
чит, ні вош не залізе!*** (до М. Драгоманова) [36, с. 14];
- *Мені видаєсья критика того добродіја **мудроју розправою о пирогах,
котру ситиј читаје голодним*** (до М. Драгоманова) [36, с. 15];
- *Отсе **страхи божі**, як давно не писав ја до Вас, донедавна навіть не
знав, шчо Ви були такі ласкаві переказати мені, шчоб писав до “Вольн.
слова”* (до М. Драгоманова) [36, с. 34];
- *Ја не знају, шчо він задумује робити тутечка; чув через **сороки-ворони,**
шчо хоче видавати в Коломијі газету для народа* (до М. Драгоманова)
[36, с. 34];
- *Це вже **гірко так, шчо аж смішно*** (як і в пісні “як ударив мене в спи-
ну, аж ја засміјавсья!”) (до І. Франка від 5 Нојабрѣа 1882) [36, с. 35];
- ***Шчоб сорока соловіјем співала?*** (до І. Франка від 5 Нојабрѣа 1882) [36,
с. 38];
- ***Коли не в тернє, то хоч в кропиву!*** *Таке наше всюди* (до М. Драгоманова
від 24 цїтнѣа 1883) [36, с. 44];

- *І соловії в лапах у kota не співає, а пишчить* (до М. Драгоманова від 24 цвітня 1883) [36, с. 76];
- *Так йому ї треба, нехай не лізе в воду, не спитавиись броду!* (до І. Франка від 15 Дек. 1884) [36, с. 102];
- *Звісно, “льудеї питаї”, але перш усього “свій розум маї”, особливо, як сам будеш одповідать за послідки!* (до І. Франка від 15 Марта 1885) [36, с. 107];
- *На звістку про це, – памјатајетьсьа в листу самого Кон., – ја одповідав приказкоју: “привикла собака за возом ходити, то ї за саньми біжить” і запитом: чого ж він другого ждав?* (до І. Франка від 8 Новембра 1885) [36, с. 131];
- *Робитьсьа шчось невиданне: з 100 пријателів, котрі “братались, сестрились”, з працьами, котрі доси переважно хвалили льуде, в котрих навіть завзятішчі вороги знаходили шчось, накінець з готовностъю робити, јаке вгодно діло, аби дали, – чоловік сидить, мов кішка на баиті серед повені, дожидајучи кінцьа* (до І. Франка) [36, с. 143];
- *Ја ж Вам це казав шче тоді, коли доказув(ав), шчо, приставиши до Зорі замісь свого журналу, Ви зарізали ї справу, ї себе самого підрізали.* (до І. Франка від 2 Јануаріја 1886) [36, с. 149];
- *Дехто покладає надію й на комітет, вибраний вічем міст, але здаєсь, що з тої кози м’яса не буде* (до М. Драгоманова від 6/11 1888) [36, с. 277];
- *От уже і свята правда, шчо ліпше з розумним згубити, ніж з дурнем знаїти!* (до І. Франка від 11 Нов 1888) [36, с. 277];
- *І пішов чоловік крутитися, як та віця, що має крутець, і докрутився до того, що й комітет, ним вибраний отсе вже два тижні не сходиться, і рахунків йому Ол. не здає, і сам він уже думає покинути видаване “Правди” і перейти на збірку, або що, хоч каже, що на будуций рік на виданє “Правди” запевнених є місячно 130 р. грошей крім пренумерати.*

(Пренумерантів є з Галичини поверх 100, з Укр. – ок. 50) (до М. Драгоманова від 17 12 1888) [36, с. 284];

- *На дурне їх багато в світі видається, а на розумне – чорт-ма* (до І. Франка від 16 Авг. 1892) [36, с. 383];
- *Просто хоч у воду кидається, коли-б не замерзла!* (до І. Франка від 10/22 Яанв. 1894) [36, с. 437];
- *Я, певно, не побачу, бо чортяка за мене приїнявсья строго* (до І. Франка від 21.ІІ.95) [36, с. 495].

Хотілося б наголосити і на ще одній особливості епістолярію, а саме: наявність іншомовних елементів у листах української інтелігенції зазначеного періоду, зокрема і в І. Франка та М. Драгоманова:

- *До історії знесення паничини је ту в Оссолінеум величезниј матеріјал – пјать томів самих документів, тільки жаль, шчо крім одного тому (б-ого), де коротко розказаний зміст тих документів, – нічого не хотять дати до перегляду, “**bo, prosze pana, nieoprawione**”* (до М. Драгоманова від 4 грудня 1883) [36, с. 55];
- *В усіх грошевих справах держітьсья одного **modus vivendi*** (до І. Франка від 12 Марта, 1885) [36, с. 106].
- *От ја ј післав јіј виписочку з Вашого листа, шчоб нагадати стару приказку: **Erst die Menschlichkeit, dann die Kunst*** (до М. Драгоманова від 4/1 1886) [36, с. 150];
- *Матеріалу дещо троха маю зібраного, а на повноту не маю претензії: **kier te, kto dale więcej, niż może*** (до М. Драгоманова від 15/11 1891) [36, с. 367];
- ***Carrissime**, на мене наскочило нове лихо, або 2-ге виданьње плевриту сухого в лівому легкому* (до І. Франка) [36, с. 444].

Отже, ми окреслили мовну та структурну особливість даного епістолярного тексту, характерні для певної епохи способи організації та використання мовного матеріалу, а також навели декілька прикладів етикетних формул з дотри-

манням фонетичних правил («драгоманівки»), які виколистовувалися під час епістолярної комунікації між І. Франком та М Драгомановим.

Також нами виявлено, що у їхніх епістолярних текстах побутують фразеологізми, приказки, прислів'я, крилаті вислови, а також народнорозмовні одиниці, які допомагають влучно й дотепно схарактеризувати те чи інше явище або подію, а й також надають епістолярним текстам своєрідного колориту, зокрема експресивності, образності тощо

У наступних підрозділах буде розглянуто класифікацію мовно-етикетних формул, а також розглянуто звертання у поєднанні з іншими етикетними формулами в листуванні.

2.2. Класифікація мовно-етикетних формул у листуванні

Прохання – це ввічливе звертання з метою домогтися чогось, спонукати кого-небудь зробити чи виконати щось. Ці етикетні висловлення відіграють важливу роль у комунікативній ситуації підтримання ввічливої комунікації.

- *Може б Ви могли најти декого, хто би приньавсья переводу Діккенса, Теккерејовојі Торговицьї пустоти, Жака А. Д. або ј Тургенева (до М. Драгоманова від 6/2 1877) [36, с. 4];*
- *Пришліть, коли ласка, кілька јїх, так само ј дальшу «Гром.» (до М. Драгоманова) [36, с. 17];*
- *Прошу Вас затим, відписујте швиденько, чи получили мїј лист, і присилајте житепись Кост., бо 1-ј н-р вже друкујесья (до М. Драгоманова) [36, с. 20];*
- *Коли у Вас је зносини з россіеју, чи не могли б Ви виједнати дльа нас јакїх газет або книжок (до М. Драгоманова) [36, с. 20];*
- *Будьте ласкаві, відписујте, хоть кілька слів, щоб ми знали, јака Ваша думка (до М. Драгоманова) [36, с. 23];*
- *Може б Ви могли, коли треба, пододавати јакі својї примітки, – ми відтак зробили б з нејї також передрук (до М. Драгоманова) [36, с. 27];*

- *Ja тільки ту в листі **попрошу Вас** (рівночасно пишу о тім П-кови) відкликати одно, а іменно те місце в його статі, де він говорить, шчо ві Львові завязалася вольна федерація польсько-українська, і при тім покликаєсья на б н-р «Prasy» (до М. Драгоманова) [36, с. 28];*
- *Коли ласка і змога, то пришліть також своју брошуру, а також відбитку статі в Rivista minima, – може б можна з неју познакомити наших льудеј (до М. Драгоманова) [36, с. 34];*
- *Чи не були б ласкаві прислати шче раз відпис тојі пісні, шчо б вивести правду на чисту воду? (до М. Драгоманова від 23/XII/882) [36, с. 37];*
- *Тепер просьба: спішіть мені всю пісню, котру Ви приводите в Індемнізації (Зозуленька), а також довідајетесь, як вона попала в руки понів 1848 р. (до І. Франка від 27 дек. 1882) [36, с. 39];*
- *Коли так, то ј напечатајте, як би можна, то по українськи (до М. Драгоманова від 24 цвітнѣа 1883) [36, с. 46];*
- *Так само, може б ласка Ваша, прислати П-кову статју про читальні, котра пригодилась би тутка, от хоч би «Ділі» (до М. Драгоманова від 24 цвітня 1883) [36, с. 46];*
- *Будьте ж ласкаві на будушче в таких річах не комбінувати, а робити так, јак Вас прошу (до М. Драгоманова від 22/II 1886.) [36, с. 165];*
- *Пожалужста, не забудьте одписати в Кијів, звідки пријшли були Ваші гроші, шчо ја вже довг свіј очистив (до І. Франка від 19 Јунѣа 1886) [36, с. 189];*
- *Дуже прошу вбгати хоч частину в II кн. (до І. Франка від 10/22 Јанв. 94) [36, с. 470];*
- *Мольу Вас: покиньте сју самодурську звичку! (до І. Франка від 14/26 Фебр. 94) [36, с. 443].*

Пропозиція, порада – це вказівка, јак діяти в яких-небудь обставинах, те, шчо пропонується чийй-небудь увазі, виноситься на обговорення, розгляд.

- *Хтїв ја шче подѣлитисѣа з Вами одноју гадкоју, котру чув не від одного з тутошних Русинів зглядом П-ка, а именно, **ци би не мож описати факт тој докладно и умістити в якій німецкій часописи та смѣло упімнутисѣа о його кривду та скорє кінченје дѣла, бо повідајуть дејакі, шчо можуть го держати ј рік, а відтак пустити без суду, кажучи шчо слѣдство не виказало нїчо против нього (до М. Драгоманова від 13/2 1877) [36, с. 8];***
- *Тому то конечно нам запитати Вас о раду, чи брести дальше на непевну, чи дотоканити другиј н-р і відтак оголосити, шчо «Др. Гр.» не виходить далі, чи шчо робити? (до М. Драгоманова) [36, с. 15];*
- *Моја рада була б, – на перишј раз зконцентруватисѣ на досліді земельнојі власности в Галичині і форм коопераціјі, котрі виходѣть з нејі в пастѣбі, сироварству, хлїборобству ј т. и., а також всѣаких форм асоціаціјі до громадського впорядкованьња (до І. Франка від 23 Ноембра 1883) [36, с. 51];*
- *І в загалі гарно було б, як би Ви давали до Kwartalnika звістки про нові книжки по фольклѣору (до М. Драгоманова) [36, с. 249];*
- *Чи по Вашій думці не булоб добре, як би Ви для слїдуючого н-ра написали розбір Сводної літописі Петрушевича? (до М. Драгоманова від 25/7 1888) [36, с. 269];*
- *То як радите: чи давати від разу Верна, чи може Ви пришлете на початок свїй вступ? (до М. Драгоманова від 25/7 1888) [36, с. 270].*

Подяка – це вираження вдячності за добро, послугу, допомогу тощо. У ви- словах подяки виразніше виявляється функція ввічливості, тому їх використан- ня належить до обов'язкових етикетних настанов.

- *Вашу посилку книжок, вислану до Дрогобича під адр. Szczep[а]ńskiego, ја дістав і спасибі Вам за них (до М. Драгоманова від 24 цвітнѣа 1883) [36, с. 46];*

- **Спасибі за добре слово** до «престолонаслідника» (до І. Франка від 25 Окт. 1884) [36, с. 98];
- **Лист Ваш одержав, «Громаду» тож і щире спасибі Вам за неї** (до М. Драгоманова) [36, с. 201];
- **Отсе тільки що одержав Ваш лист і спішу подякувати Вам за Вашу щирю охоту допомогати виданню «Поступу»** (до М. Драгоманова) [36, с. 213];
- **Получив ја частину јубилејного Народу і мушу дьаковати гарьаче Вас і Павлика за Ваші промови, в котрих окрім јубилејного елементу, – дьла мене, вірте, бајдужого, – ја бачу таку щичиру особисту прихильність до мене, котру ја б хотів заслужити дальшим мојим життьям** (до І. Франка від 23/II 95) [36, с. 495].

Вибачення – це усвідомлення своєї провини та за допомогою спеціальних висловів намагання її спокутувати. Воно супроводжується проханням вибачити, тобто виявити поблажливість, простити провину за спричинені незручності.

- **Вибачте на цьому всьому** (до І. Франка) [36, с. 25];
- **Простіть мене, – ја таки думају, шчо Ви сами (т. ј. і братіја Ваша, ј Ви, д. Іван Франко) тому багато винні** (до І. Франка від 27 дек. 1882) [36, с. 38];
- **Простіть, шчо довго не писав зовсім, а тепер довго писав лист** (Зараз получив лист Ваш од П[авли]ка). (до І. Франка від 23 Новембра 1883) [36, с. 54];
- **За покаліченье Ваших книжок мушу Вас дуже перепросити: позичав ја јіх товаришам «Акад. Братства» – от вони ј покалічили јіх, мабуть, в наслідок ревізії, зробленої в Братстві** (до М. Драгоманова) [36, с. 172];
- **Даруйте ласкаво, шчо не писав Вам з Відня** (до М. Драгоманова від 2/VIII 1893) [36, с. 422];

- *Сердечно перепрашаю Вас за неприємність, котрої я був причиною, хоч і без власної вини (до М. Драгоманова від 20/1 94) [36, с. 435].*

Згода, підтвердження – це етикетна формула, яка відображає позитивну відповідь на прохання, наказ тощо.

- *Конечно, се на разі, і прочі питання не виключені с програму (до М. Драгоманова) [36, с. 18];*
- *Міні здаєсь, шчо **Ваша думка тут зовсім правдива** (до М. Драгоманова) [36, с.27];*
- ***Розумієсья, о тім і мови нема**, шчоб шчонебудь з неї порозуміли наші мужики так, як розуміють усі вірші Шевченка (до М. Драгоманова від 23/XII/882) [36, с. 37];*
- *Шчо до «Сьвіта» і в загалі видаваня газет, то, **звісна річ, Ваша правда**: у нас нема досить сил на видаваня порядної газети, а ј смілости не було виступити в «Сьвіті» јасно і рішучо (до М. Драгоманова) [36, с. 41];*
- ***Очевидна річ**, шчо всі прислані Вами гроші ја взяв собі на рахунок дописів (до М. Драгоманова від 16 січня 1883) [36, с. 43];*
- *Шчо ја Вашу италіјанську статю зацітував невірно, **се свісна річ**, бо ја цітував з памјати, не мајучи під руками того н-ру В. Сл., де титул був наведениј (до М. Драгоманова від 4 грудня 1883) [36, с. 56];*
- *Самі Ви кажете, шчо у мене за мало критичного суду, за мало скептицизму, – і ја вповні і без најменшої нешчирости **признају правду Ваших слів** (до М. Драгоманова від 21 жовтня 1884) [36, с. 91];*
- ***Ја в повні годжуєсья з думкоју, голошеноју Вами з таким притиском**, шчо кождиј повинен сам відповідати за своје слово, а шчоб міг відповідати, повинен підписуватись (до М. Драгоманова від 21 жовтня 1884) [36, с. 92];*

- **Я, конечно, з найбільшою радістю пристаю на Вашу пропозицію передати ту частъ під Вашу руку і не печатати нічого без Вашого порученъа.** (до М. Драгоманова) [36, с. 99];
- **Я охотно пријмусь посередництва, про котре Ви пишете** (до М. Драгоманова від 4/XI 1885.) [36, с. 127];
- **Ви справедливо кажете, що вести борбу против теперішньої реакції поемами – дарма робота** (до М. Драгоманова від 22/II 1886.) [36, с. 166];
- **З свого боку ја готовиј взяти в ділі таку участь, јакојі захоче сама редакція** (до І. Франка від 12 Окт. 1886) [36, с. 203].
- **Я провинивсь перед Вами справді, що змінив пропоно-ваний Вами титул – не статті, а цілої книжки, не вмовившись попередно з Вами, але надіюсь на Ваше прощенє, коли почуєте моє виясненє** (до М. Драгоманова від 5 – 7/3 1890.) [36, с. 314];
- **З великою радістю приймаю Вашу думку, щоб зйїхатись нам у Будапешті** (до М. Драгоманова від 30 мая 1890) [36, с. 333].

Заперечення – це слова або вислови, які використовують для того, щоб виразити незгоду з ким-, чим-небудь у чомусь, висловлення протилежної думки проти чогось.

- **Ви не вірно думајете, шчо ја з чого злого не писав Вам** (до І. Франка від 27 дек. 1882) [36, с. 38];
- **Як бачите, програма о кілька загальна, о тільки ј нејасна, – і дльа Галичини ја јїјі не пушчу** (до М. Драгоманова від 21 жовтнъа 1884) [36, с. 94];
- **Ви помиљајетесь, думајучи, що Терл. написав јаку небудь другу біографіју Навр., котројі ми дльа јакојісь причини не видрукували** (до М. Драгоманова) [36, с. 113];

- *Не знају, чи так іменно Ви писали, бо Вашого листа П-к мені не показував, але то знају, шчо супроти такого закиду **ја чујусьа зовсім невинним** (до М. Драгоманова від 29/VIII 1885.) [36, с. 115];*
- *Шчо Ви кажете, буцім ја внав, бо стратив віру в себе і льудей, те ж **не зовсім вірно** (до І. Франка від 2 Януаріја, 1886) [36, с. 148];*
- *Шчо до П-ка, то **ви несправедливо говорите** о якісь елімінації його з «Зорі» (до М. Драгоманова від 22/II 1886.) [36, с. 166];*
- ***Мої умови не кумедні**, а печальні, бо виходять з суті діла, т. ј. з позиції, котру Ви приїняли до моїх (недавно шче ј Ваших) ідеј і до мене лично (до І. Франка від 24 Apr. 1886) [36, с. 181];*
- *Чи те саме «неохота держати одвічальність», шчо «злодіјство», чи не те, – тільки в усьакім разі «злодіјство» видумали Ви самі, а **ја про нього не говорив** (до І. Франка від 27 Јульа 1886) [36, с. 195];*
- *Шчо до питанья, котре Ви порушили в посліднім своїм листі до мене, будьто Ваші грошеві справи стались тут у Львові ділом публичним, то ја скажу, **шчо ні о чім подібнім не знају і не чував** (до М. Драгоманова від 18/1 1887) [36, с. 220];*
- ***Ви не добре зрозуміли мене** що до уплати довгу за Правду, та може я не добре й виразився (до М. Драгоманова від 8 липня 1890) [36, с. 336];*
- ***Ні, рецензії писати не буду!** (до І. Франка від 10/22 III. 94) [36, с. 450].*

Побажання – це слова або вислови, які вживаються для висловлення адресантом бажання про здійснення чогось для адресата.

- ***Жінка і ја бажаємо Вам і всім Вашим шчасливих свјат** (до М. Драгоманова від 14/IV 1887) [36, с. 229];*
- *Приїміть і від нас обох на імја Вашої дочки **шчирі бажанья: шчоб молодим велось, шчастилось в новому житья і з роси, і з води, і з усеї лободи** (до М. Драгоманова) [36, с. 237];*
- *Дочці Вашій **бажаємо обоє всякого добра і щастя** в новому житю і в новій вітчині (до М. Драгоманова від 17/12 1888) [36, с. 281];*

- *Бажаю Вам прийти чим швидше до здоровля (до М. Драгоманова від 21/4 93) [36, с. 415];*
- *Поперед усього позвольте міні і мойій жінці побажати Вам з сім'єю щасливих свят, доброго здоровля з кінцем сего, а лучшого з початком нового року, і, звісно, в додатку «всього доброго, чого собі в бога жадаєте!» (до М. Драгоманова від 1/1 95.) [36, с. 484].*

Комплімент – це слова або вислови, з невеликим перебільшенням позитивних якостей людини. Особливість компліменту як елемента етикету – піднести настрій, зробити приємність, викликати симпатію співрозмовника.

- *Оно все якось веселіше печатаєсь и з більшим інтересом читаєсь нумер, як там и Вашого дешчо (до М. Драгоманова) [36, с. 9];*
- *«Листок Гром.» тутка дуже подобаєсья і прим., котриј Ви передали, побіг по руках (до М. Драгоманова) [36, с. 17];*
- *Бо прошуж Вас, хто јіјі у нас напише, не кажу вже, ліпше, але хоть би на половину так добре, як Ви? (до М. Драгоманова) [36, с. 23];*
- *А намір Ваш писати «Історичні листи» про еволюціју релігіјі і власности, дуже нас радује (до М. Драгоманова) [36, с. 26].*
- *Як утішило мене Ваше письмо, як заохотило до роботи! (до М. Драгоманова від 16 січня 1883) [36, с. 40];*
- *В важкиј для себе час фізичнојі слабости і всіляких моральних ударів одержав ја ј Ваше ласкаве письмо (до М. Драгоманова від 21/IV січня 1884) [36, с. 64];*
- *А Ви – чоловік з талантом! (до І. Франка від 25 Apr. 1884) [36, с. 69];*
- *Отсе ја дістав і прочитав Ваш лист, – і як він мене зрадував, того ј сказати Вам не можу (до М. Драгоманова) [36, с. 98];*
- *Шчо до Вашојі сестри, то не потребују, здаєсь, і казати Вам, як високо ја поважају јіјі (до М. Драгоманова від 9/1 1886.) [36, с. 150];*

- *Міні здаєсь, що се була б робота дуже вдячна і не без актуального інтересу, і що для єї зроблення **Ви були б самий компетентний чоловік** (до М. Драгоманова від 9/1 1886.) [36, с. 250];*
- ***Ваша рецензія на Стодольського прекрасна і для нас Галичан, а навіть для панів при академії краківській під неодним зглядом – новина** (до М. Драгоманова від 19/3 1888) [36, с. 259];*
- ***Ваша новелька мені подобається** (до І. Франка від Жунья 26 1888) [36, с. 264];*
- *Зараз дістав Ваш лист і **дуже йому зрадів**, між инчим і через те, шчо з нетерпльачкоју ждав звісток зі Львова (до І. Франка від 25 Нов. 1889) [36, с. 305];*
- *Фотографія Ваша, о скільки я можу судити, **дуже вдатна** (до М. Драгоманова від 29/8 1891.) [36, с. 357];*
- *Замітки Ваші **дуже гарні і інтересні**, та коли то їм прийдеся побачити світ божий? (до М. Драгоманова від 2/10 1891) [36, с. 365];*
- *З доцентуроју і катедроју Вашоју, певно, не одна тьаганина вијде, та вже терпіть хоч би дльа того, що, об'єктивно говорьючи, зо всіх можливих кандидатів **Ви – најліпшиј** (до І. Франка від 25 Дец. 94) [36, с. 489].*

Співчуття, підтримка – це чуйне ставлення до людини в її переживаннях, стражданнях, нещасті, потребність у розраді, зокрема заспокоюючи, втішаючи її.

- *Се би П-ка до разу убило: **він и так, не знају, ци се пережије, такиј нужденниј був, јак јем го бачив** (до М. Драгоманова від 13/2 1877) [36, с. 8];*
- *Ваше оповіданье про всі трудности, котрі Вам приходиться там зносити на чужині, **ткнуло мене до глубини серця** (до М. Драгоманова від 16 січня 1883) [36, с. 40];*

- *Дуже жаль, шчо поки шчо ја не богато чим можу јему помогти, але надіюсь, шчо с часом обставини змінятьсьа [36, с. 47];*
- *Ја далекиј од того, шчоб сердитись на П-ка за јого лист, – а тільки мені жалко Јого самого, шчо він діjšов до крају самоосліпліньња (до І. Франка від 23 Новембра 1883) [36, с. 50];*
- *Безшчасниј Ви чоловік з такими сојузниками (до І. Франка від 18 Септ. 1885.) [36, с. 121];*
- *Јак ја бажав би Вам помогти, хоч капельку вменшити того горја, котрим так проболіли Ваші слова (до М. Драгоманова від 28/XII 1885.) [36, с. 144];*
- *Ваша звістка про слабість Вашу наповнила нас жалем (до М. Драгоманова від 8 липня 1890) [36, с. 336];*
- *Вірити не хотілося, щоб вона могла віщувати нам велику, незаміниму страту, – і доси вірити сему не хочеся і подумати страшно, що було би з нами всіма, як би у нас не стало Вашого ясног та розумног слова, котре в критичних моментах вказує нам усе ясну та пряму дорогу (до М. Драгоманова) [36, с. 367];*
- *Дуже жалкују, шчо долъа так скубе Вас на здоровльу Вашојі сімјі (до І. Франка від 1 Фебр. 93) [36, с. 407];*
- *Я дуже добре розумію, що червяки, котрі кождого з нас гризуть, не надаютьсьа на замінний товар, а в порівнаню до моєі біди Ваша – безмірно більша дорогу (до М. Драгоманова від 25/4 94) [36, с. 442].*

Прощання – це слова або вислови, які говорять, перед розлукою, розставанням. Це одна з найважливіших формул етикету, яка належить до обов'язкових етикетних фраз.

- *Прощайте! (до М. Драгоманова) [36, с. 14];*
- *Остајусь з глибоким поваженъем (до І. Франка від 5/II 1885) [36, с. 106];*
- *Остајусь з шцирим поважанъем (до М. Драгоманова) [36, с. 113];*

- *З поважанјем (до М. Драгоманова від 6/IV 1886) [36, с. 178];*
- *До скорого побаченъа (до І. Франка від 28 Ост. 92) [36, с. 394];*
- *До побаченъа (до І. Франка від 4 Нов. 92) [36, с. 396];*
- *З пошаноју застајусь (до І. Франка від 29 Септ. 94) [36, с. 478];*

Часто прощання виражає у своїй лексемі побажання, присутні також і складні конструкції, які поєднанні з іншими мовно-етикетними одиницями:

Бувајте здорові! (до М. Драгоманова) [36, с. 13]; Здоровљу Вас сердечно (до М. Драгоманова) [36, с. 20]; Здорові будьте! (до М. Драгоманова) [36, с. 29]; Жду Вашого листу і шљу Вам шчире поздоровленъе (до М. Драгоманова від 27/X 1883) [36, с. 48]; Бажају Вам і Вашіј родині доброго здоровја (до М. Драгоманова від 4 грудня 1883) [36, с. 58]; Кланъајусь Вам і поздоровљају шчиро (до М. Драгоманова від 26/4 1884) [36, с. 70]; Засилају Вам сердечне поздоровленъе і остајусь (до М. Драгоманова від 2/1 1885) [36, с. 103]; Бажају Вам усь-акого добра і засилају шчирий поклін (до М. Драгоманова від 15 Маја 1885) [36, с. 113]; Засилају Вам шчириј привіт і поздоровленъе (до М. Драгоманова від 28/XII 1885) [36, с. 144]; Веселих свъат і нового року! (до І. Франка від 28 Дек. 1885) [36, с. 147]; Шчиро поздоровљају Вас (до М. Драгоманова від 9/1 1886) [36, с. 152]; Поздоровљају з новим роком (до І. Франка від 14 Янв. 1886) [36, с. 153]; Ну, бувајте здорові (до І. Франка від 6 Фебр. 1886) [36, с. 156]; Кланъајусь Вам і засилају шчире поздоровленъе Вам і Вашіј сімјі (до М. Драгоманова від 10/II 1886) [36, с. 159]; Шчиро поздоровљају Вас і засилају поклін (до М. Драгоманова від 22/II 1886) [36, с. 167]; Ја і моја жінка кланъајемось Вам (до М. Драгоманова від 17 сент. 1886) [36, с. 203]; Моја жінка засилаје Вам свіј поклін, і ја тож здоровљу Вас (до М. Драгоманова від 24/X 1886) [36, с. 205]; Жінка моја і ја кланъајемось Вам (до М. Драгоманова від 31/X 1886) [36, с. 206]; Шчиро поважајучиј Вас (до М. Драгоманова від 11/II 1887) [36, с. 224]; На сьому кінчу і шчиро здоровљу Вас (до М. Драгоманова) [36, с. 239]; Ја ј жі-нка засилајемо Вам шчире поздоровленъе (до М. Драгоманова від 19/X 1887) [36, с. 242]; Передајте поклон жінці Вашіј (до І. Франка від 21 Окт. 1887) [36,

с. 243]; Поздоровляємо Вас і кланьяємось обоє з жінкою (до М. Драгоманова від 26/XI 1887) [36, с. 245]; Жінці Вашій кланьяємось. Доброго нового року! (до І. Франка від 24 Дек. 1887) [36, с. 249]; Засилаю Вам разом з жінкою щире поздоровленє (до М. Драгоманова від 22/II 1888) [36, с. 257]; Поздоровляємо Вас щиро з усею сімєю (до М. Драгоманова від 19/3 1888) [36, с. 262]; Кланюсь Вам і всім Вашим (до М. Драгоманова від 3/9 1888) [36, с. 271]; Жінка моя кланяєсь Вам, і я засилаю Вам поклін (до М. Драгоманова від 1 марта 1889) [36, с. 289]; Кланьяємось Вашій жінці. Доброго здоров'я з дітьми! (до І. Франка від 21 Apr. 1889) [36, с. 293]; Кінчу сей лист, засилаючи Вам щире поздоровленє. Жінка моя Вам кланяєсь (до М. Драгоманова від 27/4 1889) [36, с. 295]; Поклін Вашій жінці (до І. Франка від 25 Нов. 1889) [36, с. 307]; Жінка моя кланяєсь Вам, обоє поздоровляємо Вашу дочку й внука (до М. Драгоманова) [36, с. 312]; Бувайте здорові з жінкою і дітьми (до І. Франка від 16 фебр. 1890) [36, с. 313]; Жінка моя і я шлемо Вам щире поздоровленє, а Андруньо засилає «па» вашому маленькому внукови. Оставайтесь здорові! (до М. Драгоманова від 7/3 1890) [36, с. 316]; Кланьяйтесь Вашій жінці і поцілуйте дітея (до І. Франка від 20 Марця – 1 Apr. 1890) [36, с. 318]; Бувайте здорові з сімєю (до І. Франка від 24 Маю 1890) [36, с. 331]; Ну, поки шчо бувайте здорові з жінкою і дітьми (до І. Франка від 23 Луня – 5 Луня. 1890) [36, с. 335]; Жінка моя низенько Вам кланяєсь і я також (до М. Драгоманова від 17/10 1890) [36, с. 338]; На сьому кінчу сей лист і засилаю щирий поклін Вашій Впов. Пані і всій сімї (до М. Драгоманова від 7/12 1890) [36, с. 341]; Всего доброго всім Вам (до І. Франка від 18/V. 1891) [36, с. 345]; Поклін Вашій жінці і Вам од моїх дам (до І. Франка від 29 Авг. 1891) [36, с. 357]; Бувайте здорові з жінкою і дітьми (до І. Франка від 17 Фебр. 1892) [36, с. 373]; Бажаємо Вам обоє з жінкою і Вашій Впов. Пані і всій семї щасливих свят (до М. Драгоманова) [36, с. 379]; Жінка дуже щиро Вам кланьяєсь і дьакує (до І. Франка від 25 Нов. 1892) [36, с. 397]; Веселих Вам свят з сімєю (до І. Франка від 22 Дец. 1892) [36, с. 399]; Засилаю Вам і Вашій Сімї низенький поклін (до М. Драгоманова від 19/II 93) [36, с. 412]; З новим роком.

Кланьяємось і поздоровляємо Вас обох з дітьми ми всі (до І. Франка від 30 Дец. 1893) [36, с. 435]; На сьому кінчу свою реляцію і здоровлю Вас щиро (до М. Драгоманова від 20/1 1894) [36, с. 437]; Всего лішого Вам з сімјеју (до І. Франка від 22 Мају. 1894) [36, с. 468].

Отже, проаналізувавши етикетні мовні конструкції, вживані в листах І. Франка та М. Драгоманова, ми можемо стверджувати, що їх використання у даному епістолярію стає інструментом для підтримання та зміцнення доброзичливих взаємин. Сукупність усіх можливих етикетних формул утворює систему мовного етикету кожної нації, адже він втілює риси мовної поведінки людини в різних життєвих ситуаціях.

2.3. Звертання, способи його вираження

Кожен лист починається зі звертання до адресата, адже це один із найважливіших елементів епістолярного етикету, який допомагає налагодити контакт між комунікантами. Звертання може бути формальним або неформальним, залежно від контексту та відносин між співрозмовниками. Звертання додає особистий відтінок до спілкування і може вказувати на ступінь близькості чи формальності відносин між комунікантами.

Здійснивши аналіз листів І. Франка та М. Драгоманова, ми виявили етикетні одиниці, виражені звертаннями-привітаннями, які зазвичай подаються в окремому рядку посередині, інколи можуть вплітатися в початкову фразу листа. Спостерігається вживання як загальногромадянських назв, так і етикетних прикметників з великої літери, тим самим підкреслюючи свою повагу до адресата. Крім того, звертання часто графічно оформленні вживанням знаків оклику, а це свідчить про бажання підкреслити емоційне навантаження вислову.

Пропонуємо розглянути звертання як формулу, яка виступає також і привітальною етикетною одиницею:

- *Високоповажний Добродію!* (до М. Драгоманова від 6/2 1877) [36, с. 2];
- *Дорогий Добродію!* (до М. Драгоманова від 24/3 1877) [36, с. 11];
- *Дорогий Добродію!* (до М. Драгоманова від 21/8 1878) [36, с. 16];
- *Дорогий товаришчу!* (до І. Франка /1881) [36, с. 24];
- *Ласкавій Добродію!* (до М. Драгоманова /1880) [36, с. 25];
- *Дорогий земляче!* (до І. Франка від 5 Ноjabр'я 1882) [36, с. 34];
- *Шановний земляче* (до І. Франка від 27 дек. 1882) [36, с. 37];
- *Вельми шановний Добродію!* (до М. Драгоманова від 19/3 1888) [36, с. 259];
- *Шан. земляче* (до І. Франка від 16 Apr. 1888) [36, с. 263];
- *Дорогий Друже* (до І. Франка від 17 Марця. 1891) [36, с. 343].

Спостерігаємо звертання прикметникового походження, а також із емоційно-оцінними епітетами:

- *Як бачите, дорогий Добродію, – всьо се тільки бльата, та шчо ж діяти?* (до М. Драгоманова від 13/2 1877) [36, с. 8];
- *Прощайте, коханиї, і не бануйте на мене за всьу цю чепуху, шчом ось нагородив* (до М. Драгоманова / 1878) [36, с. 16];
- *Простіть, ласкавій Добродію, шчо ја хоч би на хвильу міг подумати, шчо Ви в чім небудь гнівні на мене і не хочете відписувати* [до М. Драгоманова від 16 січня 1883) [36, с. 40];
- *Аджеж, Добродію, не все в один день провчили і не готовим з голови Юпітера вискочили* (до М. Драгоманова від 26/4 1884) [36, с. 70];
- *Ја понимају дуже добре, шчо Ваші обставини прикрі і тьяжкі, шчо Вам важко дивитись на слимаковий хід нашого розвитку, – але ж бо, Добродію Ласкавії, і нам зовсім не легко* (до М. Драгоманова від 26/4 1884) [36, с. 70].

Особливим показником шанобливого ставлення є використання присвійного займенник **мій**, у поєднанні з прикметником чи іменником, адже це

надає більшої емоційності не тільки окремій конструкції, а й листові загалом:

- *Дорогий мій, Ви себе не шанujete і не бережете! (до І. Франка від 26 Септ. 1884) [36, с. 86];*
- *Ну, мій голубе, скинув ја з себе камінь з плеч (до І. Франка від Юльа 7, 1889) [36, с. 300];*

Спостерігаємо вживання займенника «**Ви**» (пишуться з великої літери, що засвідчує індивідуальну мовленнєву культуру адресантів) у різних відмінках під час звернення:

- *Надіюсь у Львові також вичерпати дешчо цікавого з Справоздань соїмових, а іменно хотів би подати докладниї образ дебат над автономіеїу громад з увагоїу на те, шчо **Ви** сказали в примітці до моїїї послідної дописі (до М. Драгоманова від 16 січня 1883) [36, с. 42];*
- *Маїучи нині шче багато роботи і їдучи завтра до Станіславова на збір жіночого товариства, ја пишу **Вам** лиш отсих кілька слів, шчоб оповістити **Вас**, як стоїть діло, а зараз по повороті з Станіславова напишу **Вам** про цілу історію докладніше (до М. Драгоманова від 6/XII 1884) [36, с. 101];*
- *Ја з **Вами** (або ліпше **Ви** зо мноїу) мав діло не про Зорьбу, а про осібну газету під **Вашиим** редакторством і все чекав од **Вас** звістки, або хоть отповіді на мої листи: і тепер тільки, коли получив **Ваши** лист, котриї треба вважати за режіет задуманної газети, ја позволяїу собі скласти свій суд і висказати його **Вам** (до І. Франка від 2 Септ. 1885) [36, с. 116].*

Особливістю звернення в українській мові є наявність в ньому двох займенників - «ти» і «ви». Зокрема, звертання на Ви (давня риса української мови) застосовується до старших за віком, незнайомих людей, до батьків, для вияву пошани, а ти – до знайомих, друзів, близьких людей, наголошуємо, що у даному листуванні ця форма звернення відсутня.

Також зустрічаємо і звертання, яке набуває пестливого (демінутивного) звучання завдяки суфіксу **-чик**:

- *Уткніть, голубчику, коли можна, ще в II кн. (до І. Франка /1894) [36, с. 478];*

Хотілося б доповнити, що на Заході України, особливо в сільській місцевості є звертання, які побутують ще з XIX ст. і по-особливому характеризують родинні стосунки:

- *нанашко, кумо* (хрещена мати);
- *нанашку, куме* (хрещений батько);
- *небого* (племінниця);
- *тетю, цьоцю* (сестра батька чи матері);
- *стрийно* (сестра батька або дружина батькового брата);
- *стрийку* (звертання до старшої за віком особи);
- *юначе, малий* (звертання до молодших за віком осіб);
- *кобіто, любчику* (форми звертань, які використовуються для вираження ніжності).

Такі вирази часто можна зустріти у творах І. Франка, зокрема в «*Панталаха*», «*У столярні*», «*Украдене щастя*» тощо.

Вважаємо за потрібним зауважити, що епістолярій XIX століття заграє новими барвами і завдяки звертанням, яке все частіше використовувалося у зменшено-пестливих формах – це увиразнювало епістолярну поштивість та ввічливість того часу.

Пропонуємо окреслити основні мовні особливості звертання, які широко почали вживатися українською інтелігенцією, зокрема для вираження епістолярної ввічливості другої половини XIX ст. в листах часто використовувались загальні звертання та на ім'я (як офіційні, так і розмовно-пестливі варіанти) у формі кличного відмінка однини: «*Михасю!*», «*товариш (щ)у*», «*друже*» тощо. Часто такі звертання поєднувалися з емоційно-оцінними епітетами й вживалися як на початку, так і в будь-якій позиції листа: «*Любий друже!*».

Також використовувалося в епістолярії XIX ст. величання на ім'я та по батькові, але здебільшого до адресатів Східної України, бо західноукраїнські діячі послуговувалися таким звертанням нечасто: «Михайле Петровичу!». Офіційно-ввічливі звертання також характерні для українського епістолярію XIX ст. («Шановний земляче!», Шановний добродію!», «Вельмишановний (зустрічається і в листах роздільне вживання «Вельми Ш(ш)ановний») пане!»).

До речі, як можемо помітити, явище апеляції другої половини XIX активно побутує у формі спеціальних вокативних словоформ (збігаються з чинними нормами сучасного українського правопису), попри те, що кличний відмінок у ті часи був репресований.

Не можемо наголосити на тому, що кличний відмінок – це український національний колорит, бо в українській мові кличний відмінок вживається з давніх часів (у фольклорі, зокрема в колядках, щедрівках, веснянках та ін.), він посилює стилістичні функції звертань. Уперше описані принципи його вживання у праці А. Кримського «Українська граматика» 1907 р. Відмінковий статус кличного переконливо обґрунтував й український мовознавець І. Вихованець у своїй праці «Система відмінків української мови». Сучасний «кличний відмінок» уперше зафіксовано у третьому виданні «Українського правопису» 1990 року.

Отже, звертання як етикетна мовна конструкція є важливою частиною письмового послання, адже відображає рівень поваги та ступінь формальності в комунікації між адресантом та адресатом. Воно належить до стандартного жанроутворювального комплексу конструктивних параметрів листа. В українській лінгвокультурі це є найпоширенішим способом позначення співрозмовника, який функціонує в комунікативному просторі протягом багатьох століть.

Висновки до розділу 2

Листи є цінним матеріалом для дослідження історії української мови і суспільної думки другої половини XIX ст. Вони посідають особливе місце в історії вивчення етикету, адже листування того чи іншого видатного діяча репрезентує

виразну картину становлення й розвитку українського етикету, зокрема велику кількість варіантів етикетних формул.

В епістолярних текстах між Іваном Франком та Михайлом Драгомановим простежується певна структурно-семантична єдність композиційних елементів:

- зачин – мовно етикетні формули, які допомагають встановити контакт з адресатом, зокрема звертання, які у своїй лексемі виражають також і привітання;
- основна частина – це інформація, у якій автор листа розміщує завдання та прохання, ставить запитання, висловлює міркування, конкретні пропозиції;
- завершальна частина – прощання, а також наявністю підписів, постскриптів тощо.

Акцентуємо увагу і на тому, що у листах використовується фонетичний правопис «драгоманівка» (І. Франком – частково, а М. Драгомановим – послідовно), яким подано мовно-етикетні формули. Зауважуємо, що деякі етикетні одиниці функціонують не відокремлено одна від одної, а часто складають цілісність. Так, формула звертання виступає привітальною етикетною одиницею, а прощання, має вигляд мовних етикетних формул із семантикою побажань.

Зауважуємо також і те, що важливою стильовою ознакою цих листів є використання традиційних опорних лексем, які вказують на характер взаємин адресанта й адресата, зокрема позитивне конотативне значення представлене іменними та дієслівними формами: «добродію», «земляче», «друже», «поклін», «кланяюсь», «поздоровляю», «бажаю», «остаюсь» та ін. Підсилювачем названих конотацій є присвійний займенник «мій», «Ваш», вказівний займенник «Вам»; прикметники з традиційно позитивними конотаціями, зокрема «високоповажний», «дорогий», «щирий», «ласкавий»; прислівники на означення надмірного ступеня вияву ознаки позитивного характеру, наприклад, «дуже», «щиро».

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У мовленнєвій поведінці української мовної культури надзвичайно важливим є етикет, адже в усталених формулах сформувався багатий народний досвід. Етикет українців постає з живої мовної практики українського народу. Вживання його мовних засобів відображає морально-етичні цінності українського народу.

Варто зауважити, що в етикеті важливу роль відіграє звертання – слово або сполука, що позначають особу чи персоніфіковані предмет, явище, до яких звертається мовець. Вживання таких слів або сполук допомагає встановити перший контакт зі співрозмовником, налаштувати себе і його на продовження комунікації.

Епістолярій посідає особливе місце в історії вивчення етикету, адже листи того чи іншого видатного діяча репрезентують виразну картину становлення й розвитку етикету, зокрема велику кількість варіантів етикетних формул, які притаманні саме Україні. Вони є окрасою нашої мови, і значною мірою визначають сутність духовності українського народу.

Листи становлять основу епістолярних текстів. З-поміж інших типів текстів їх вирізняє чітка орієнтація на конкретний тип адресата й забезпечення заочного спілкування. Побудова таких текстів залежить від багатьох чинників: від наявності текстової традиції, ситуації гіпотетичного сприйняття тексту, адресата, форм реалізації і поширення тексту та інших суб'єктивних умов епістолярної комунікації. Вони здійснюють апелятивну функцію мови, яка полягає у звертанні до адресата з бажанням проінформувати про певні події.

Епістолярним текстам притаманна загальна спрямованість на достовірність фактів, відсутність вигадки, суб'єктивність викладу, хронологічність (прив'язаність до події та її датування). Головною диференційною ознакою листа є адресованість як конститутивна основа епістолярного діалогу, а також специфічна композиція (структура) листа.

Дослідженням мови приватних листів займалися багато сучасних науковців, зокрема: С. Богдан, Т. Гриценко, А. Загнітко, Н. Журавльова, Л. Ільницька,

М. Ільницька, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, К. Ленець, М. Пилинський та ін. Питанню українського мовленнєвого етикету присвятили праці і такі вчені: М. Стахів, Т. Панько, М. Білоус, А. Демченко, О. Сербенська, О. Плющ, Я. Радевич-Винницький, В. Кононенко, І. Цимбалюк, Н. Бабич, М. Скаб, О. Мацько, О. Миронюк, Ф. Бацевич та інші. Також потрібно зауважити, що листи є об'єктом дослідження не тільки лінгвістичної науки (В. Передрієнко, М. Пилинський), а й інших наукових дисциплін й галузей: культурологія (А. Крат), народознавство (М. Дмитренко, П. Ротач), педагогіка (Є. Пасічник, О. Губко).

Під час нашого дослідження, метою якого було встановити характерні риси листів І. Франка та М. Драгоманова й визначити способи репрезентації мовної особливості їх епістолярію, нам вдалося виконати такі завдання: опрацювати наукову літературу, присвячену проблемі вивчення етикету; окреслити поняття «етикету»; розкрити мовні особливості етикетних формул епістолярних текстів І. Франка та М. Драгоманова; дослідити феномен епістолярію в лінгвістиці тексту та теорії комунікації; зафіксувати формули етикету в епістолярії І. Франка та М. Драгоманова; визначити специфіку функціонування звертань. Для виконання цих завдань ми використовували описовий метод, зіставний метод та метод контекстуального аналізу.

Проаналізувавши епістолярій І. Франка та М. Драгоманова та зафіксувавши етикетні формули, використані у ньому, ми розділили їх на такі групи: звертання; привітання; прохання; пропозиція, порада; подяка; вибачення; згода, підтвердження; заперечення; побажання; комплімент; співчуття або підтримка; прощання.

Також ми здійснили класифікацію звертань, а саме:

- звертання, які виступають привітальною етикетною одиницею;
- звертання прикметникового походження із емоційно-оцінними епітетами.

Зауважуємо, що упродовж майже двадцяти років листування вони торкаються важливих та різноманітних, на той час, питань: завдань інтелігенції, нау-

ки щодо рідного народу, літератури; відносин наддніпрянських українців та галичан; встановлення єдиної правописної системи української мови.

Не можемо і звернути увагу на те, що у більшості листах спостерігається написання слів з дотриманням правил фонетичної правопису, зокрема «драгоманівки». Акцентуємо увагу на тому, що М. Драгоманов використовує цю правописну систему впродовж усього листування, а І. Франко – частково.

Іван Франко і Михайло Драгоманов — це дві видатні постаті української в суспільно-культурному житті України. Їх листування відображає не лише особисті відносини, але і ключові питання та події, які відбувалися в Україні, зокрема на Галичині.

Це листування стало важливим історичним джерелом, яке допомагає зрозуміти глибокі погляди цих видатних особистостей та їх вплив на розвиток української культури того часу, адже вони обоє прагнули зміцнення національної ідентичності та соціальної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк Т. М. Українська мова: навчальний посібник для студентів ВНЗ I-II рівнів акредитації / Т. М. Антонюк, О. С. Стрижаковська, Л. М. Авдіковська. Чернівці : ДрукАрт, 2014. 344 с.
2. Бибик С. Динаміка поняттєвого змісту терміна епістолярний стиль // Термінологічний вісник, 2021.
3. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність: моногр. Київ: Рідна мова, 1998. 476 с.
4. Болотнікова А. Кличний відмінок як індикатор категорії ввічливості в українській мові. Sciences of Europe. 2016. Vol. 2, № 3 (3). 51–56 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2015. 1728 с.
6. Волченко О. М. Лексико-семантичні та граматичні засоби реалізації зв'язності тексту в англо-українському художньому перекладі / Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філологічна. 2014. Вип. 45. 203-206 с.
7. Вольська Ю. Неелементарні прості речення з вокативними синтаксемами, їх реалізація у творах Т. Г. Шевченка / Волинь - Житомирщина. 2010. № 21. 217-224 с.
8. Волкотруб Г. Мовний етикет як складова формування комунікативної компетентності студентів-іноземців. 66-69 с.
9. Гірняк С. Про мовну ситуацію та становлення мовних норм у дискусії наддніпрянської та галицької інтелігенції початку ХХ ст. / Рідне слово в етнокультурному вимірі. 2012. 72-79 с.
10. Голубовська В. Специфіка українського мовленнєвого етикету.
11. Голоюх Л. В. Історія української літературної мови. Для студентів факультету філології та журналістики. Світова література». Луцьк: Надстир'я, 2021. 140 с.

- 12.Гнатюк Л. Архаїчні етикетні формули як відображення специфіки мовної картини світу українців. Українське мовознавство. 2022. Вип.1 (52). 5–18 с.
- 13.Гриценко Т. Б., Іщенко Т. Б., Мельничук Т. Ф. Етика ділового спілкування: навч. посіб. / Київ: Центр учбової літератури, 2007. 344 с.
- 14.Григоренко І. Основні теоретичні підходи до жанрово-стильової атрибуції приватних письменницьких листів / Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство та літературознавство). Вип. 8. 2017. 62-67 с.
- 15.Гриценко Т. Б. Українська мова за професійним спрямуванням. Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2010. 624 с.
- 16.Дем'яненко С. І. Семантико-лінгвістичні особливості епістолярію як стилістичної системи самовираження. Епістолярій відомих людей України Українське слово і сучасність., 9 (5). 7-16 с.
- 17.Дерев'янко Ю. М. Мовленнєвий етикет та ввічливість: диференціація понять. Актуальні проблеми сучасної філології та методики викладання мов у вишах. Харків: ФОП Бровін, 2018. 44 – 46 с.
- 18.Доброльожа Г. Епістолярна спадщина О. Ольжича як об'єкт мовознавчих студій / Волинь - Житомирщина. 2018. Вип. 29. 10-15 с.
- 19.Дудик П. С. Стилістика української мови: Навчальний посібник. К.: Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с.
- 20.Дудик П. Просте ускладнене речення: навч. посіб. Вінниця: 2002. 244–314 с.
- 21.Єршова Л. М. Виховний ідеал у педагогічній епістолярії І. Вишенського, І. Котляревського та Г. Сковороди // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2013. Вип. 5. 42-47 с.
- 22.Журавльова Н. М. Індивідуально-авторські та оказіональні гоноративи в епістолярному стилі ХІХ – початку ХХ ст. Лексико-граматичні інновації у сучасних слов'янських мовах: матеріали ІІ Міжнарод. науч. конф, 2005. 149–153 с.

23. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту: теорія і практикум. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2007. 313 с.
24. Загнітко А. П. Теорії сучасних лінгвістичних вчень: навчальний посібник. – Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 528 с.
25. Зусін В. Я. Етика та етикет ділового спілкування: Навчальний посібник: 2-е вид., перероб. і доп. К.: Центр навчальної літератури, 2005. - 224 с
26. Ільків А. В. До питання генези листа-повчання в українській епістолярній традиції // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки. 2016. № 2. 143–149 с.
27. Костюк Н. Г. Епістолярій Д. І. Яворницького як відображення розвитку української мови на Катеринославщині. Філологічні студії. 2013. Вип. 9. Ч. 2. 289–297 с.
28. Косенко Ю. В. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб. Суми: Сумський державний університет, 2011. 187 с.
29. Наукові дослідження: перспективи інновацій у суспільстві і розвитку технологій. Харків: НП «ЦНТ», 2017. 128 с.
30. Крищук В. Функції монологічного мовлення в епістолярному жанрі // Філологічний дискурс. 2018. Вип. 7. 100-109 с.
31. Конюкова І. Я. Етикет як засіб виразу соціально-ритуальної комунікації // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2016. Вип. 37. 96-102 с.
32. Красніцька Г. М. Етикет у ділових стосунках – запорука успіху Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 106. 240-242 с.
33. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст. Київ, 1999. 36 с.
34. Ленець К. В., Пилинський М. М. Епістолярний стиль в історії нової літературної мови. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. 160–198 с.

- 35.Ленець К. В. Епістолярний стиль. Українська мова: Енциклопедія / 3-тє вид., зі змінами і доп. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. 180–181 с.
- 36.Матеріали для культурної та громадської історії Західної України. Т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова. Київ : ВЦ «ВУАН», 1928, 508 с.
- 37.Мазоха Г. С. Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир : РВВ ЖДУ, 2005. Вип. 24. 88–92 с.
- 38.Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови: Навч. посібн. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 360 с.
- 39.Найрулін А. О. Етикетні формули в епістолярію Ольги Кобилянської як вияв прагмалінгвального (конотативного) компонента. Лінгвістика. 2019. № 1(40). 97–107 с.
- 40.Нагірний Л. Я. Таксономічна організація категорії звернення як перформативного компонента висловлювання у сучасній лінгвістиці. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія філологічна. 2016. Вип. 62. 245–248 с.
- 41.Осяк С. Листи як віддзеркалення еволюції життя і творчості Миколи Вороного. Філологічний дискурс: зб. наук. праць. Хмельницький: ХГПА, 2019. Вип. 9. 137-147 с.
- 42.Панченко Н. В. Функціонування етикетних формул у епістолярії (на матеріалі —Листів з Соловків Валер'яна Підмогильного) // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. 2014. № 6. Том 1. 170 – 176 с.
- 43.Палеха Ю. І. Етика ділових відносин: Навч. посіб. К.: Кондор, 2007.
- 44.Павлик Н. В. Специфіка епістолярного жанру як міжстильового явища. Лінгвістика : зб. наук. праць. Луганськ: Вид-во ЛНПУ імені Т. Шевченка «Альма-матер», 2005. 241–248 с.

- 45.Пентилюк М. І., Маруніч І. І., Гайдаєнко І. В. Ділове спілкування та культура мовлення: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2010. 224 с.
- 46.Пославська Н., Коляда А. Формули мовленнєвого етикету в текстах українських народних казок. Дрогобич: РВВ ДДПУ ім. І. Франка.
- 47.Погребняк І. Епістолярний жанр в діахронній проекції. Синопис: текст, контекст, медіа. 2015..
- 48.Пономаренко В. П. Еволюція системи іменних засобів звертання в сучасних слов'янських та інших індоєвропейських мовах. Мовознавство. 2006. № 6. 27–32 с.
- 49.Пустовіт В. Ю. Письменницький епістолярій: філологічний дискурс: посібник. К : Інтерсервіс, 2020. 106 с.
- 50.Розвиток науки та техніки під час воєнного стану. Міжнародна науково-практична інтернет-конференція. Херсон. 28 листопада 2022 року. 310 с
- 51.Ріскуа П. М., Лисак Л. К. Мовний етикет як усталена норма виробничої сфери.
- 52.Саркісова М. Зародження та розвиток письменницького епістолярію в українській літературі. Проблеми гуманітарних наук. Серія Філологія №47. 165–70 с.
- 53.Семчук Д. Звертання. Дивослово. 2015. № 7. 2–6 с.
- 54.Синюта В. Український мовленнєвий етикет: програма та заняття. 6-9 класи / В. Синюта. К.: Шкільний світ, 2008. 128 с.
- 55.Сидоренко Т.М., Стороженко Л.Г. Структуризація тексту: навч. посіб. / Київ: ДУТ, 2017. 132 с.
- 56.Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2005. №12.
- 57.Стовбур Л. М. Стилiстичні можливості речень зі звертанням у книзі М. Матіос «Нація» // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2018. Вип. 32(1). 102-104 с.

58. Сухомлинська Л. Листи як форма звертання до читача в педагогічних працях В. Сухомлинського.
59. Таванець Н. В. Лексика епістолярії кінця XIX – початку XX століття: семантичні неологізми. Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2013. Вип. 36. 52–60 с.
60. Ткаченко Ю. О. Культура мовлення та український мовленнєвий етикет // Управління розвитком. 2013. № 15. 34-36 с.
61. Торчинська Н. Вербалізація непрямой мови в епістолярному дискурсі Лесі Українки // Філологічний часопис. 2021. № 2. 91-106 с.
62. Українська мова (за професійним спрямуванням): методичні рекомендації для самостійної роботи студентів усіх галузей знань і напрямів підготовки заочної форми навчання / уклад.: І. В. Бурлакова, Л. Ф. Верхулевська, Т. М. Дячук, Н. О. Щур. К.: НАУ, 2013. 64 с.
63. Умови вибору етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників XIX ст. Лінгвістичні студії: зб. наук. праць / укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк : ДонНУ, 2008, 158–162 с.
64. Український світ у наукових парадигмах: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків: ХІФТ, 2017. Вип. 4. 130 с.
65. Чернікова Л.Ф., Зубкова Л. В. Особливості мовного етикету українців (регіональний аспект). 2011. № 214. 174-179 с.
66. Чмут Т. К. Етика ділового спілкування: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Вікар, 2002. 223 с.
67. Чубань Т. В., Кардаш Л. В. Звертання в художньому тексті (на матеріалі повісті Гната Хоткевича «Довбуш»).
68. Іовхімчук Н. Мовленнєво-комунікативна культура як компонент ділового етикету // Педагогічний часопис Волині. 2017. № 1. 71-76 с.
69. Устенко Л. Фразеологізми в епістолярії Пантелеймона Куліша.
70. Дмитрієва Д. М. Функційно-комунікативні вияви звертання в сучасній українській прозі (на матеріалі романів А. Кокотюхи та С. Жадана) //

Вісник Донецького національного університету. Сер. Б: Гуманітарні науки. 2015. № 1-2. 91-97 с.